

SNDT Women's University, Mumbai

Department of Educational Technology

Certificate

This is to certify that

Smita Onkarrao Malve

from

Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts &
Commerce Mahila Mahavidyalaya

Nashik Road

successfully completed the

National Online Workshop

on

Blended Learning

on

June 13, 2020

The workshop involved total nine hours of work including sessions and activities thereafter.

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Madhavi

Dr Madhavi Dharankar
National Online Workshop Convener
Associate Professor and Head,
Department of Educational Technology

Leena Panthare

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

G218-530

Certificate of Achievement

Sameer Jagannath Limbare

has completed the following course:

UNDERSTANDING ANXIETY, DEPRESSION AND CBT
UNIVERSITY OF READING

This course explored anxiety and depression; dispelling common myths and stereotypes around these disorders. It also explored how CBT targets the vicious cycles which keep these difficulties going, by sharing the expertise of CBT therapists and patients who have experienced CBT first hand.

5 weeks, 3 hours per week

Dr. Michelle Lee
Project Support Officer
University of Reading

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

The person named on this certificate has completed the activities in the attached transcript. For more information about Certificates of Achievement and the effort required to become eligible, visit futurelearn.com/proof-of-learning/certificate-of-achievement.

The person named on this certificate has verified their identity. To read more about how FutureLearn verifies identities, visit futurelearn.com/verification/how-it-works. The certificate and transcript do not imply the award of credit or the conferment of a qualification from University of Reading.

**Maratha Vidya Prasarak Samaj's
Commerce, Management and
Computer Science (C.M.C.S.) College,
Nashik.**

Dr. S. N. Shinde
M.C.S., Ph.D.
Principal
3-37

Udaji Maratha Boarding Campus, Gangapur Road, Nashik - 422013. Ph. : (0253) 2318027, 2571636

* AISHE No. - C 41458-2018

* Affiliated to SP Pune University of (ID No. PU/NS/B.C.A./94/2006)

* College Code - 0818

* Junior College Index No. J.13.17.043

Ref.No. : *COMP/24/2013-20*

Date : *02/08/2014*

To,

**Prof. Yogendra Patil,
Mahila Mahavidyalaya,
Nashik.**

Subject: Thanking Letter for being the Resource Person...

Dear Sir,

It gives us an immense pleasure to express our gratitude towards your presence as a Resource Person for Six days Induction Programme held in our college. The silent substance of your speech triggered off new ideas and kindled a renewed enthusiasm for our participants.

Words cannot convey our gratitude. We expect the same cooperation and guidance from you in future too.

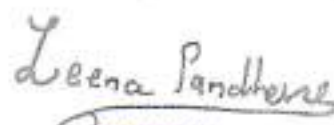
Thanking You.

Prof. D. W. Aher
Head,

Dept. of Computer Science & Applications

Dr. S. N. Shinde
Principal

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
के.आर.टी. आर्ट्स, बी.एच. कॉमर्स अॅण्ड
ए.एम. सायन्स कॉलेज, नाशिक
(के.टी.एच.एम. कॉलेज)

डॉ. व्ही.बी. गायकवाड
एम.एस्सी, एम.फिल, पीएच.डी.
प्राचार्य

337

गंगापूर रोड, शिवाजीनगर, नाशिक - ४२२ ००२. (महाराष्ट्र) फोन नं. - ऑफीस : ०२५३-२५७१३७६, फॅक्स : २५७७३४१, (नि.) २५७१५०२.

- विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली तर्फे सर्वोत्कृष्ट क्षमताशील महाविद्यालय म्हणून गौरव
- सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न: आय.डी.नं. पीयू/एनएम/ओएससी/०१२(१९६९)
- सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा सर्वोत्कृष्ट महाविद्यालय पुरस्कार
- कनिष्ठ महाविद्यालय इंडेक्स नं. जे-१३.१७.००१
- डी.बी.टी. स्टार कॉलेज
- डी.एम.टी. - एफ.आय.एस.टी. अनुदानित
- युजीसी अनुदानित बी.श्लोक. प्रोग्राम आणि कम्युनिटी कॉलेज

जावक क्र.: २१२०१५/१९-२०/२०६

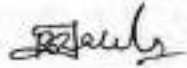
दिनांक : २७/०१/२०१९

प्रति,
मा. प्रा. योगेंद्र शिवाजीराव पाटील
नाशिक.

महोदय,

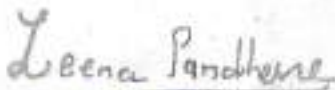
आपण दिनांक २४.७.२०१९ रोजी सकाळी १०.०० ते ११.३० या वेळेत आपत्ती व्यवस्थापन या विषयावर के.टी.एच.एम. महाविद्यालयातील एफ.वाय.बी.एस्सी.(संगणक) व एफ. वाय. बी. एस्सी. (सी.ए.) या वर्गातील विद्यार्थ्यांना आपण जे मार्गदर्शन केले त्याबद्दल आपले आभारी आहोत.

कळावे.

(डॉ. एम.एन.शैलार)
प्रमुख
संगणकशास्त्र विभाग

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Nashik Shikshan Prasarak Mandal, Nashik

Late. Bindu Ramrao Deshmukh, Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Sane Guruji Nagar, Nashik Road, Nashik -422101

url: <http://nspm.mahilacollege.in>, email: nspmaccmm@yahoo.co.in, Tel.: 0253-2465967

(ID.No.PU/NS/AC/54/1998)

Dr. Leena Pandhare
Principal

जा.क्र./ममवि/६१२/२०१९-२०२०

दिनांक: ०६/०२/२०२०

प्रति,
प्रा. श्री. वाय. एस. पाटील
योग शिक्षक
नाशिक.

!! मनःपूर्वक आभार !!

महोदय,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे विद्यार्थी विकास मंडळ व कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड यांच्या संयुक्त विद्यमाने दोन दिवसीय जिल्हास्तरीय योग प्रशिक्षण शिबीर व कार्यशाळा दिनांक ०५ फेब्रुवारी व ०६ फेब्रुवारी २०२० रोजी सकाळी १०.०० ते ०५.०० या वेळेत गोसावी सभागृह, कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड येथे संपन्न झाली.

सदर प्रशिक्षण शिबीरात आपण दिनांक ०६/०२/२०२० रोजी तज्ज्ञ व्यक्ती म्हणून उपस्थित राहून प्रशिक्षणार्थींना मार्गदर्शन केले त्याबद्दल महाविद्यालयाच्यावतीने आपले मनःपूर्वक आभार ! आपल्या मार्गदर्शनाचा उपस्थितांना निश्चितच फायदा होईल. असेच सहकार्य यापुढेही लाभेल अशी अपेक्षा.

कळावे,

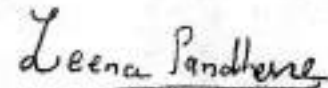
स्नेहांकित,

(प्रा. योगेंद्र एस. पाटील)

कार्यशाळा समन्वयक

मोबाईल नंबर : 09822315316

E-mail : patilyogendra_nitin@yahoo.com

डॉ. लीना पांडरे

प्राचार्या

स. शि. म. गुरुजीवादे कै. बिंदू रामराव देशमुख
कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
पुणे जिल्हा, नाशिकरोड, महाराष्ट्र.

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

AQAR 2019-2020

Criteria III Research, Extension & Innovation

Name : Dr. Tejesh Beldar Department: English

3.3.7 Faculty participation in Seminars/Conferences and Symposia during the year: 02 National

Seminar/Conference/Workshop	Organizing College/Uni./Agency	Date	Title of the Paper
National Level Seminar on "Digital Literacy for Women Empowerment"	Maharashtra State Commission for Women, Mumbai & Adarsh Arts College, Dhule	28 Dec. 2019	"Need of Consortia for Women Empowerment in Digital Era"
National Level Conference on "Enhancement in Quality of Higher Education"	MGV's Arts, Science and Com. College, Manniad and Sponsored by SPPU, Pune.	13 & 14 Feb. 2020	"Case Study of the Counselling Cell as the Guiding Principle for Quality Education"

IQAC Coordinator
NSPMT's Late Baji Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Sandhane

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindi Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

ISBN: 978-81-929081-1-7

YOUNG RESEARCHERS 2019-20

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Dr. Rajesh

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

M.E.S.

GARWARE COLLEGE OF COMMERCE

Karve Road, Pune 411 004.

NAAC Re-Accredited - 'A' Grade (CGPA 3.45)

Conferred with 'The Best College Award'

By Savitribai Phule Pune University

In Association with:

M.E.S.

GARWARE COLLEGE OF COMMERCE

Karve Road, Pune 411 004.

 राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं प्रमाणन परिषद
 NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL
Certificate of Accreditation
 The Executive Committee of the
 National Assessment and Accreditation Council
 on the recommendation of the duly appointed
 Peer Team is pleased to declare the
 Mahatma Education Society's
 Garware College of Commerce
 Karve Road, Pune, affiliated to Savitribai Phule Pune University,
 Maharashtra as
 Accredited
 with CGPA of 3.43 on an average scale
 of A grade
 valid up to November 31, 2017
 Date: November 01, 2016

 पुणे विद्यापीठ
 १० दिवसीय प्रथम पुणे संस्मरण
 इतिहास १९१२-१९१४ मधील
 पुणे संस्थान: पुणे विद्यापीठ
 याचे विलक्षण प्रथम
 (संस्कृत: संस्मरण)
 साहित्यसंग्रहालय सादरवाही,
 मराठी साहित्य अकादमी, पुणे
 याचे पुणे संस्मरण हे आहे.
 १९१२-१९१४, १९१६

प्र
श
स्ति
प
त्र

Pandhara

IQAC Coordinator
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

2019-20

M.E.S

Garware College of Commerce

Karve Road, Pune-411004

NAAC Re-accredited – 'A' Grade [CGPA 3.45]

Conferred with 'The Best College Award'

By Savitribai Phule Pune University

EDITORIAL COMMITTEE

Dr. Geeta V. Acharya
Officiating Principal

Dr. B.S. Vhankate
Vice- Principal & Head DRIC

Dr. A.Y. Lele
Vice - Principal

Dr. Ketaki Modak
Vice-Principal

Dr. CA.S.D. Ghongate Patil
Vice - Principal

RESEARCH PAPERS REVIEW AND PUBLICATION COMMITTEE

Dr. S. D. Zagade
Associate Professor
Research Competition Co-ordinator

MEMBERS

Dr. Bharat Vhankate
Vice – Principal, Head, DRIC

Dr. Rohini Gote
Associate Professor

Shri. Avinash Salve
Assistant Professor

Smt. Sumedha Milind Sattoor
Assistant Professor

Dr. Smita Wadaskar
Associate Professor

Dr. Ganesh Patare
Assistant Professor

Shri. Sandeep Rathod
Assistant Professor

Dr. Samir Kuduple
Assistant Professor

Smt. Padma Nene
Assistant Professor

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road Nashik Road-422101

RESEARCH COMPETITION COMMITTEE

Dr. Asha Khilare
Associate Professor

Dr. Sulabha Patole
Associate Professor

Smt. Ashwini Thakur
Associate Librarian

Dr. Arvind Jahagirdar
Associate Professor

Dr. Tanuja Devi
Assistant Professor

Dr. Surendra Daware
Assistant Professor

Shri. Vinayak Pawar
Assistant Professor

Shri. Bhushan Rathod
Assistant Professor

Dr. Anita Bhave
Assistant Professor

Shri. Prashant Salve
Assistant Professor

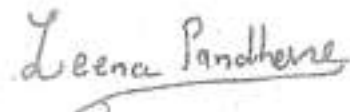
Smt. Chetashree Badgujar
Assistant Professor

Smt. Ashlesha Deshpande
Assistant Professor

Smt. Siddhi Sarpotdar
Assistant Professor

Shri. Kaustubh Divekar
Administrative Officer

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Research Culture at GCC

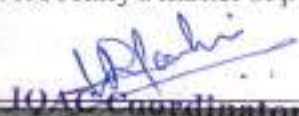
Dear Readers!

It is with a sense of deep satisfaction and joy that we welcome you all to the 7th issue of "YOUNG RESEARCHERS" – a distinct ISBN Research Publication intended to share the research concerns and insights of the young investigative learning minds. The publication includes an array of the selected research articles written by the student-researchers for the state-level inter-collegiate research competition. The College has been conducting the research competition for the past six years with the sole objective of inspiring potential student-researchers to exhibit their knowledge, literary and practical skills by conducting innovative quality research. We are sure, this would inculcate in them social consciousness and human values enabling them to provide a sustainable solution to face the challenges of life with courage and conviction.

The research competition received an enthusiastic participation from Pune, Mumbai, Nasik and Ahmednagar based colleges. The competition received 57 registrations from students. The research papers received were initially checked for their uniqueness & then evaluated by the college review & assessment committee. Finally 50 papers were considered for publication. It was observed that students took substantial time and efforts to make a logical presentation of the topic under study. On behalf of MES Garware College of Commerce, I express my appreciation to all authors of the research articles.

MES Garware College of Commerce (GCC), through the 'The Department of Research, Innovation & Consultancy' (DRIC) takes a lead role in organizing this competition. The DRIC established in July 2013, to pursue the dreams in the sphere of research was inaugurated at the hands of the chief guest, Dr. Vasudeo Gade, the then Hon'ble Vice-Chancellor of Savitribai Phule Pune University. To co-ordinate the activities of DRIC, Professor Dr. S. B Joshi was appointed as the Academic & Research Co-ordinator. Under his enthusiastic guidance, several activities were undertaken by the College to develop research culture among the faculty and students of GCC. Vice-Principal Dr. B. S. Vhankate, is working as the Head of DRIC. His visionary approach, able guidance and constructive support have always motivated us to expand our horizons. He is also the Secretary, Life Member and GB Member of MES.

For the academic year 2018-19, College organized several activities in the form of Conference, FDPs, Workshops and Lectures for faculty and students. A noteworthy activity was the hosting of the two days Interdisciplinary International Research Conference on 'Sustainability: Aspects, Challenges and Prospects in the Global Perspective' in association with SPPU, Pune, James Cook University (JCU) Singapore & University of Hull, UK. The conference received an overwhelming response from national and international scholars. With a total of 134 participants, we received 78 full papers for the conference of which 77 research papers were selected by a panel of external experts by blind paper review. The selected papers were published in 'Research Journey' an online UGC approved, Peer Refereed and Indexed Journal with ISSN and Impact factor. Another worth mentioning achievement was the participation of a team of our students, at the All India Students Case Study Competition – 2019 organized by the Institute of Management Accountants, India. It's really a matter of pride for us to mention here that these students bagged the

IOAC Coordinator

Leena Pandhure

second prize (USD 1000 cash prize and CMA course scholarship).

In addition to the above, a number of research related activities were conducted by DRIC during 2018-19 such as workshops, lectures, presentations and viva-voce. A program for the release of Conference Publication was held in July 2019. Professor Dr. Rajendra Kumbhar – Department of Library and Information Science, SPPU graced the occasion. His lecture on 'Publication Ethics and Citation' was very informative and guiding. It's extremely pleasing to mention here that 6 research scholars were awarded Ph.D in Commerce under the guidance of faculty members of this research center. A Faculty Development Programme (FDP) of senior college faculty members was organized in January 2018 at the campus of James Cook University, Singapore, which focused on 'Understanding the Recent Trends in Research at Global Perspective and knowing new Pedagogies in the Sphere of Teaching & Learning'. A guest lecture by Mr. Bipin Deokar of EPW Research Foundation on 'Introduction to E-database for Research Application' was organized for the students and faculty members of the College. A workshop on 'Preparation of Synopsis & Project report' was organized for M.Com. students of the College.

The college, at present has a strong foundation of passionate, dedicated and humble expertise in their respective fields of teaching and research. Of the total teaching staff, 22 faculty members possess Ph.D as their highest qualification, where as 7 faculty members have M.Phil as their qualification. Till date, 5 faculty members have completed their Minor Research Projects. At present, 7 faculty members are the recognized research guides associated with Savitribai Phule Pune University and 11 research scholars are pursuing their Ph.D under the guidance of these faculty members. Several research articles written by faculty members have been published in the reputed peer reviewed research journals bearing ISSN and high impact factor.

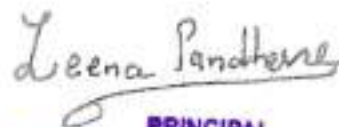
On behalf of MES Garware College of Commerce, I congratulate and appreciate all the student researchers for their research efforts and express my best wishes for their future endeavors. I once again welcome you all and hope to receive a wholehearted response to all our research related activities in future.

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Dr. Smita Wadaskar
Academic & Research Co-ordinator

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

24	Impact of Virtual Retailing on Traditional Retailing with referenceto Shopkeepers / Retailers in PuneCity <i>Kunal Mandot</i>	238
25	Healthy India through Fit India <i>Shivam Shrivastava</i>	253
26	Does Franchising Make It Easier to run A Business. <i>Sasmita Kaginkar</i>	257
27	Whistle Blowing: the Inner Voice and Soul of Corporate Governance. <i>Jayant Mankar</i>	263
28	SWAYAM: Empowering Learners through Technology A study of SWAYAM's cardinal principles of education policy. <i>Manpreet Ramsinghani</i>	271
29	Green Marketing a way towards sustainable development A case study of Wind Energy product of Suzlon Energy Ltd <i>Priyanka Yadav, Bhushan Ponsare & Shripushp Tupe</i>	277
30	E-waste Management in India : Issues and Strategies <i>Shalley David</i>	282
31	Green Marketing - A Way Towards Sustainable Development <i>Ashish Chaturvedi</i>	294
32	E - Waste Management In India : Issues and Solutions For Disposal and Recycling of E-Waste in the City of Pune. <i>Rachana Avadhani</i>	302
33	Forensic Accounting - Need and Relevance <i>Priyanka Sharma & Laveena Sachdev</i>	309
34	Block Chain in Finance : Way Towards Digital Currency <i>Purva Ghodke</i>	318
35	Green Marketing a way Towards Sustainable Development <i>Samar Saiyed, Parmar Darshan & Navin Wali</i>	337
36	Study of consumer behaviour towards alternatives for petrol An empirical study of PuneCity. <i>Ankita Yadav & Priyanka Chabuakswar</i>	337
37	Block Chain: A Way towards Digital Currency <i>Karishma Ghundival</i>	347
38	National Education Policy Concerns and Cognizance <i>Shruthi Praveen & Safia Khatun</i>	364
39	Automobile Sector Recession - Crisis To A Host Of Factors. From Lower Disposable Incomes to a Credit Squeeze In The Banking Sector Or Ola And Uber <i>Tina Parate</i>	370
40	Economic Recession and Auto mobile Sector <i>Vishwas Zargad & Harshal Lodha</i>	382
41	Green marketing -A way to wards sustainable development (A case study) <i>Nikita Sathe & Shital Khedekar</i>	389
42	Economic Recession and Auto mobile Sector <i>Priyanka Shitsodiya</i>	397
43	"Healthy India through Fit India - Reality or Dream" <i>Shikha Agarwal</i>	400
44	Economic Recession and Auto mobile Sector <i>Divyansh Nanda</i>	403
45	Fit India Movement among Youth is a dream <i>Sonali Yadav, Devansh Shukla</i>	408
46	Automobile Sector Recession: Crisis to a host of factors, from lower disposable incomes to a credit squeeze in the banking sector or OLA &UBER. <i>Madhuri Zade</i>	419
47	SWAYM's three cardinal principles of Education Policy, Access Equity and Quality, Reality or Dream <i>Lata Pawar & Pandit Sirsath</i>	428
48	Block Chain in Finance :Way Towards Digital Currency. <i>Jayashree Naithe</i>	438
49	Telecom Industry- Fighting for Survival	

[Signature]
IQAC Coordinator
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

Index

1.	Cyber Crime - Growing Threat to Indian Banking Sector <i>Nandita Patra & Sushmita</i>	1
2.	The Impact of Virtual Retailing on Conventional Retailing <i>Priyanka Kumari, Mayuresh Pore & Mayuresh Bhopa</i>	14
3.	Indian Telecom Industry The Game of Thrones <i>Siddhi Kankaria & Riddhi Thakkar</i>	22
✓	E-Waste Management of India: Issues and Strategies <i>Poonam Ghode</i>	28
5	Cyber Crimes : A Growing Threat to Indian Banking Sector <i>Aniket Inamake</i>	38
6	Mergers and Acquisitions of Public Sector Banks <i>Geetanjali Zende</i>	48
7	Cyber Crime a Challenge to Digital India and E-Banking <i>Tejas Gawas</i>	53
8	Role of Whistle-blower in Corporate Governance Strategy <i>Arunima Yadav & Sarvesh Gaikar</i>	64
9	SWAYAMs three cardinal Principles of Education Policy -Access, Equity and Quality. Reality or Dream? <i>Manasvi Divan & Bhakti Nikumbh</i>	75
10	Effect Of Increasing Number Of Vehicles On Global Warming With Special Reference to the PCMC Area <i>Anruta Magar</i>	87
11	Does Franchise make it Easier to run a Business? <i>Sunreen Shaikh, Priya Samak & Pooja Raut</i>	93
12	Is Conventional Retailing in Vegetables Dying? A study of the Impact of Virtual Veggie Retailing on Conventional Retailing <i>Sameera Chavare & Khushal Gidwani</i>	114
13	India Readiness for Industry 4.0 A Study of the Components of 4.0 on the Eve of 2020 That Will Drive the Economy <i>Mayuka Lokre</i>	127
14	SWAYAMs three cardinal principles of Education Policy : Access, Equity and Quality. Reality or Dream <i>Namrata Datta</i>	134
15	Cyber Crime - A Challenge to the Digital Indian Banking System in rural area with special reference to Alandi(D) <i>Sneha Nalawade & Yugandhara Ambale</i>	143
16	Healthy India Through Fit India - Reality or Dream <i>Vaidehee Ghorpade & Sandeep Rathod</i>	153
17	Forensic Accounting - An Emerging Global Culture <i>Anya Jamwal & Urja Jain</i>	165
18	Telecom Industry Fight For Survival : Analysis of Prepaid Telecom Market <i>Unmesh Datta & Tanmay Paranjape</i>	175
19	Cyber Crime - A Challenge to the Indian Digital Banking System <i>Prathamesh Chavan & Vaibhav Kulkarni</i>	185
20	Telecom Industry in India - Achievements and Current Challenges in Survival <i>Pratapsingh Shende & Sunil Koli</i>	199
21	SWAYAMs three cardinal principles of Education Policy: Access, Equity & Quality. Reality or Dream. <i>Prachi Joshi</i>	212
22	Economic Recession and Automobile Sector <i>Sanskar Shourya</i>	222
23	Block Chain in Finance Way towards Digital Currency <i>Vaishnavi Kale</i>	227

IQAC Coordinator

NSPM - Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhare

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

25

Akshada Gaikwad.....	446
Cyber crime -A Challenge to the Digital Indian Banking System.	
Priyanka Jadhav.....	453

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Savitribai Phule Pune University

Certificate of Appreciation

This is to certify that Prof. Yogendra Patil of the Late B R Deshmukh Mahila College, Nashik Road, Nashik was appointed as a Assistant Team Manager of the Savitribai Phule Pune University Team which participated in the Inter-University Chess (Women) tournament held at KIIT University, Bhubaneswarduring the academic year 2019-2020.

This certificate is given as a testimonial of His contribution to the Board of Sports & Physical Education.

Leena Pandhara

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Director

Board of Sports &
Physical Education

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

President

Board of Sports &
Physical Education

Savitribai Phule Pune University

Certificate of Appreciation

FIT INDIA

This is to certify that Prof. Yogendra Patil of the Late B R Deshmukh Mahila College, Nashik Road, Nashik was appointed as a Team Manager of the Savitribai Phule Pune University Team which participated in the Inter-University Chess (Men) tournament held at Pournima University, Jaipur during the academic year 2019-2020.

This certificate is given as a testimonial of His contribution to the Board of Sports & Physical Education.

[Signature]
IOAE Coordinator

N.S.P.M's Late Bineu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mar-angulalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

[Signature]
Director,

Board of Sports &
Physical Education

[Signature]
Principal

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bineu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mar-angulalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

[Signature]
President

Board of Sports &
Physical Education

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY
(FORMERLY UNIVERSITY OF PUNE)

BOARD OF SPORTS & PHYSICAL EDUCATION

Near IUCCA, Ganeshkhind, Pune - 411 007.

(Fax No. 020-25697511, Tel. No. 020- 25601143, 25601142)

Ref. No. UBS/1538/शिकीर

Date: 19th July, 2019.

RELIEVING ORDER

This is to certify that Prof. Yogendra Patil
of Late B. R. Deshmukh Mahila college, Nashik Road. has
attended the Seminar & Sports Training Camp Organised by Sangamner Nagarpalika Arts, D. J
Malpani Commerce & B N Sarda Science College, Sangamner, Dist. Ahmednagar on behalf of
Savitribai Phule Pune University's Board of Sports & Physical Education held at Malpani Health Club &
Resort, Sangamner, Dist. Ahmednagar during the period from 17th July to 19th July, 2019 and was
relieved on 19.07.2019 at 03.00 p.m.

(Signature)

(Dr. Deepak B. Mane)
Director,
Board of Sports & Physical Education,
Dean, Inter-disciplinary Studies.

(Signature)
Leena Pandhore

(Signature)
IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

OUR HERITAGE journal

certify to all that

Prof. Patil Yogendra Shivajirao

has been awarded Certificate of Publication for research paper titled

Importance of counseling and motivation for participation of women in sports

UGC Care Approved International Indexed and Referred Journal

Published in Vol-68, Special Issue-50

of OUR HERITAGE JOURNAL with ISSN: 0474-9030

Impact Factor 6.6

S. S. Sharma

Editor, OUR HERITAGE JOURNAL

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

S. S. Sharma

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Karmala, Dist. Solapur, Maharashtra
and
Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur, Maharashtra

Jointly Organized

One Day National Seminar

BEST PRACTICES FOR PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS FACULTY DEVELOPMENT IN THE COLLEGE

CERTIFICATE

This is to certify that *Mr./Mrs./Miss./Dr. patil yogendra shivajirao*
of *N.S.P.M's LBRO Arts & commerce mahila mahavidyalaya, Nashik*
has presented his/her paper *Importance of counseling and motivation for*
participation of women in sports
in this One Day National Seminar held on 15th February 2020

Atul T. Lakde
Dr. Atul T. Lakde
(Organizing Secretary)
Director of Physical Education & Sports

Shobha
Shobha
Coordinator
N.S.P.M's LBRO Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Bhamburda Road, Nashik Road-422 101

Deena Sandhane
Deena Sandhane
PRINCIPAL
N.S.P.M's LBRO Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Bhamburda Road, Nashik Road-422101

Dr. Laxman B. Patil
(Organizing Chairman)
Principal Y.C.M Karmala

Hon. Mr. Vilasrao Ghumare(Sir)
(Secretary, Vidya Vikas Mandal, Karmala)

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya Karmala Dist. - Solapur

Attendance Letter

To Whom It May Concern

This is to certify Mr/Mrs/Dr. Yogendra S. Patil
of N.S.P.M.'s Late B. Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road.
has attended the national seminar conducted by our college on 15 February 2020.

[Signature]
Organizing Secretary

[Signature]
Principal

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P.M.'s Late B. Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late B. Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

सावत्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

राष्ट्रीय सेवा योजना

आयोजित

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

कर्मवीर शांताशमबापु कोंडाजी वावरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, उत्तमनगर, सिडको, नाशिक

यांच्या समन्वयातून

रासेसो कार्यक्रम अधिकारी वार्षिक नियोजन कार्यशाळा २०१९

दि. २७ सप्टेंबर २०१९

प्रमाणपत्र

प्रा./डां. जगन्नाथ लिंब्वारे

कै. बिन्दु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नासिक-रोड यांना सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, राष्ट्रीय सेवा योजना आयोजित व मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कर्मवीर शांताशमबापु कोंडाजी वावरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, उत्तमनगर, सिडको, नाशिक यांच्या समन्वयातून रासेसो कार्यक्रम

अधिकारी वार्षिक नियोजन कार्यशाळा २०१९ मध्ये सहभागी झाल्याबद्दल सदर प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

[Signature]
ICAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL

H.S.P.'s Late Binay Chandra Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

[Signature]

डॉ. प्रभाकर देसाई
संचालक, रासेसो

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना

महात्मा गांधी जयंती १५० वर्षे पूर्ण आणि राष्ट्रीय सेवा योजना सुवर्ण महोत्सवी वर्षपूर्ती

सक्षम युवा समर्थ भारत, एक भारत श्रेष्ठ भारत उपक्रमांतर्गत

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर

कार्यक्रम अधिकारी नियोजन बैठक-२०१९

३ डिसेंबर २०१९

डॉ. नमोदत्त जगन्नाथ लिंबाने

कै. विठ्ठल रामबाबू देवामुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय - न्नाशिक ब्लॉक
यांनी दि. ०३ डिसेंबर २०१९ रोजी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे याठिकाणी, राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग आयोजित 'महात्मा गांधी
जयंती १५० वर्षे पूर्ण आणि राष्ट्रीय सेवा योजना सुवर्ण महोत्सवी वर्षपूर्ती, सक्षम युवा समर्थ भारत, एक भारत श्रेष्ठ भारत उपक्रमांतर्गत विशेष
श्रमसंस्कार शिबिर, कार्यक्रम अधिकारी नियोजन बैठक-२०१९' या एकदिवसीय कार्यशाळेत सहभाग घेतल्याबद्दल सदर सहभाग प्रमाणपत्र
प्रदान करण्यात येत आहे.

Deena Parthene
PRINCIPAL

I. S. P. M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Prakash Desai

डॉ. प्रभाकर देसाई
प्र. संचालक

IOAC-Coordinator
I. S. P. M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

रासेयो, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

C.H.M.E. SOCIETY'S

BHONSALA MILITARY COLLEGE

Rambhoomi, Nashik - 422005. (MAHARASHTRA)

NAAC Reaccredited 3rd Cycle 'A' Grade AISHE Ref. No. C - 42239

E-mail : principal@bmc.bhonsala.in / bmcoffice@yahoo.co.in

Web : www.bmc.bhonsala.in ☎ : (0253) 2309610, 2309612, 2309613

3-3-7

Affiliated To Savitribai Phule Pune University, Identification No. PU/NS/ASC/031/1986
Maharashtra State Board of Education J.13.17.021. UDISE Code 27201602731

Date: 0 10 2 / 20 20

Ref. : BMC /Hr. /Sr./NS/ 978

To,

Dr. Sameer Limbare,

Asso. Prof.,

Late Bindu Ramrao Deshmukh Mahila Mahavidyalaya,
Nashik

Subject: Letter of Thanks

Dear Sir,

We take this opportunity to express our sincere thanks for delivering a Lecture on "**Projective Techniques**" on 11th February 2020 as a part of Certificate Course in Military Psychology in Bhonsala Military College, Nashik.

The lecture delivered by you was very informative. We are sure that students have been benefited from it.

We hope to get similar kind of support from you in future.

Thanking you!

Dr. U. Y. Kulkarni,
Principal,
Bhonsala Military College,
Rambhoomi, Nashik-05

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Founder

Karmaveer Bhausaheb Hiray

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Loknete Vyankatrao Hiray Arts, Science & Commerce College

To
Dr. Sameer Limbale
Associate Professor (Psychology)
BRD Women's college
Nasik.

Subject: Thanking for being the Resource Person at Research Course Work II in the Subject Psychology.

Dear Sir,

We are glad that you have accepted our invitation and guided our research students (Ph.D.) in the 'Research Course Work II in the Subject Psychology at LVH Arts, Science and Commerce College. Your workshop on 'Overview of Emotions: Research Methodology across cultures' on.....January, 2020 was quite interactive and proved functional for our research students.

On behalf of the College, I thank you for your valuable guidance, time, and cooperation.

Look forward to have more interactions with you in future.

Thank you!

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Dr. Mrunal Bhardwaj

Head

Department Of Psychology
Graduate & Post Graduate Centre
L. V. H. Mahavidyalaya

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Dr. C.G. Dighavkar

PRINCIPAL

L. V. H. College,
Panchavati, Nashik-3.

Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Loknete Vyankatrao Hiray
Arts, Science & Commerce College
Affiliated to S.P.U. Pune Id. No. PU/NS/ASC/01B [1971]
Website : www.lvhcollege.com e-mail : lvhcollege@gmail.com

Re-Accredited by NAAC with 'A' Grade
Best College Award 2017 (S.P. Pune University)

DATE: 22/02/2020

NOTICE OF PRE Ph. D PROPOSAL PRESENTATION

- 1) EXAMINATION : PRE Ph.D. PROPOSAL PRESENTATION
- 2) SUBJECT : PSYCHOLOGY
- 3) DAY & DATE OF PRESENTATION : TUESDAY 25th FEBRUARY 2020
- 4) TIME : 11.00 AM
- 5) PLACE : RESEARCH CENTRE,
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
L. V. H. COLLEGE, PANCHAVATI,
NASHIK-03.

KINDLY ATTEND THE PRESENTATION.

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

[Signature]
IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
Prof. Dr. M. A. Bhardwaj
Head

Department Of Psychology
Graduate & Post Graduate Centre
L. V. H. Mahavidyalaya
Nashik - 422 003

[Signature]
Dr C.G. Dighavkar

PRINCIPAL
L. V. H. College,
Panchavati, Nashik-3.

Panchavati, Nashik - 422 003 (M.S.) INDIA Phone : 0253 - 2512924, 2628233, 2628234

Karma veer Bhausaheb Hiray

Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Loknete Vyankatrao Hiray
Arts, Science & Commerce College

Affiliated to S.P.P. Uni., Pune Id. No. PU/NS/ASC/010 [1971]
Website : www.lvhcollege.com e-mail : lvhcollege@gmail.com

Re-Accredited by NAAC with 'A' Grade
Best College Award 2017 (S.P. Pune University)

DATE: 22/02/2020

NOTICE OF PRE Ph. D PROPOSAL PRESENTATION

- 1) EXAMINATION : PRE Ph.D. PROPOSAL PRESENTATION
- 2) SUBJECT : PSYCHOLOGY
- 3) DAY & DATE OF PRESENTATION : TUESDAY 25th FEBRUARY 2020
- 4) TIME : 11.00 AM
- 5) PLACE : RESEARCH CENTRE,
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
L. V. H. COLLEGE, PANCHAVATI,
NASHIK-03.

KINDLY ATTEND THE PRESENTATION.

Leena Pandhure

PRINCIPAL

H.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

[Signature]
IQAC Coordinator

MSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]

Prof. Dr. M. A. Bhardwaj
Head

Department Of Psychology
Graduate & Post Graduate Centre
L. V. H. Mahavidyalaya
Nashik - 422 003

[Signature]

Dr C.G. Dighavkar

PRINCIPAL

L. V. H. College,
Panchavati, Nashik-3.

एस. इ. एम. ट्रस्ट संचालित
 एम. बी. हेरिस कॉलेज ऑफ आर्ट्स तथा
 ए.इ. कालसेकर कॉलेज ऑफ कॉमर्स और मैनेजमेंट नालासोपारा
 NAAC B+ ग्रेड से मूल्यांकन प्राप्त
 IQAC के संयुक्त तत्वाधान
ई-प्रमाण पत्र

प्रमाणित किया जाता है की
Dr.Minal Pramod Barve

Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts and Commerce Mahila Mahavidyalaya

"मौजूदा परिप्रेक्ष्य में अनुवाद की उपयोगिता" विषय पर दि.31 मई 2020 को एक दिवसीय राष्ट्रीय वेबिनार में प्रतिभागी के रूप में सक्रिय रूप में सहभागिता की।

IQAC Coordinator
 SPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 प्रो.इलाक्षी तावडे
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh, खलील अहमद
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 मैनेजमेंट समन्वयक
 Ball Road, Nasik Road-422101
 प्राचार्य

प्रो.इरशाद शेख
 IQAC समन्वयक

**DIGRAS VIBHAGIYA SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S
B.B. ARTS, N.B. COMMERCE AND B.P. SCIENCE COLLEGE**

DIGRAS, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA, INDIA - 445203

Re-accredited 'B' Grade by NAAC

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

**International Webinar on
PANDEMIC COVID-19: CHANGES AND CHALLENGES IN SOCIETY
WITH SPECIAL REFERENCE TO HIGHER EDUCATION**

**CERTIFICATE OF
PARTICIPATION**

This is to certify that Dr. Minal Pramod Barve, from Nspm's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts and Commerce Mahila Mahavidyalaya Na, Nashik, Maharashtra has actively participated in International Webinar on "Pandemic Covid-19: Changes and Challenges in Society with Special Reference to Higher Education" organized by IQAC, NSS and YCMOU Study Centre of B.B. Arts, N.B. Commerce and B.P. Science College, Digras, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India on 5th June 2020.

A. A. Patil

Dr. Saa. A. A. Patil
Org. Secretary IWPCHE

M. N. Bhagat

Dr. M. N. Bhagat
Org. Secretary IWPCHE

S. M. Deosthale

Dr. S. M. Deosthale
Coordinator IWPCHE

P. M. Chandak

Dr. P. M. Chandak
Coordinator IWPCHE

V. L. Khalatkar

Prof. V. L. Khalatkar
Principal
Chief Organizer

A. A. Patil
IQAC Coordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhane

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

शास्त्रा, कला, विज्ञान, शिल्प, अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र

SHODH-ARTI
IMPACT-2,3588
1 6,424
SHODH-ARTI

'शोध-ऋतु' अंतर्राष्ट्रीय शोध-पत्रिका, नांदेड़ (भारत) www.shodhritu.com एवं ताशकंद प्राच्य-विद्या विभूषणविद्यालय, ताशकंद (उज्बेकिस्तान) के संयुक्त तत्त्वावधान में आयोजित अंतर्राष्ट्रीय वेबीनार

विषय: देश-प्रदेश में शिक्षा और साहित्य

डॉ. मीनल प्रमोद बर्वे

प्रमाणित किया जाता है कि आप ने 'शोध-ऋतु' अंतर्राष्ट्रीय शोध-पत्रिका द्वारा दि. 06 जून, 2020 को फेसबुक लाइव पर आयोजित वेबीनार में सहभाग लिया। इसीलिए यह प्रमाणपत्र पदान किया जाता है।

Himali

शुभ

रवि

राम

जय

शुभ

Himali

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road-422 101

Dee Panchare

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya Jail Road, Nashik Road-422101

Sonubhau Baswant College of Arts and Commerce, Shahapur,
Dist. Thane, Maharashtra, India

CERTIFICATE

TWO DAYS INTERNATIONAL HINDI WEBINAR

Mr./Ms./Dr. Dr. Minal Pramod Barve

Attended / participated / Chaired a Session in the International Hindi Webinar On

“VASHVIK PARIDRISHY ME BHARTIY SAMAAJ AUR SANSKRITI”

organized by the Department of Hindi, Hindi Research Centre and IQAC held on 9-10
June, 2020, Sonubhau Baswant College of Arts and Commerce, Shahapur; Dist. Thane,
Maharashtra, India.

Dr. Anil Singh
Coordinator

Prof. S. L. Gaikwad
Co-Coordinator

Dr. V. H. Fulzele
Principal

Certificate No: XNASMG-CE000824

IQAC Coordinator
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

"Education Through Self -Help Is our Motto." -Karmaveer

Rayat Shikshan Sanstha's

Dhananjayrao Gadgil College of Commerce, Satara

(An Autonomous College)

NAAC A+ , ISO 9001-2015 , RUSA Beneficiary , UGC Paramarsh Mentee

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that Dr.Minal Pramod Barve of Nspm's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts and Commerce Mahila Mahavidyalaya Nashikroad Nashik has participated in the International Webinar on "Impact of Covid-19 on World Economic Environment" Organized by Department of Business Economics and IQAC of our College on 09/06/2020.

[Signature]

Mr.V.D.PATIL
CONVENER

[Signature]

Dr. G.V.JADHAV
COORDINATOR

[Signature]

Dr. L.N.GHATAGE
VICE PRINCIPAL

[Signature]

Dr. Mrs.P.S.GAIKWAD
PRINCIPAL

[Signature]

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

4. E-Waste Management of India: Issues and Strategies

Poonam Sunil Ghode
M.Com-Part I
L.B.R.D. Arts and Commerce Mahila Mahavidyala

Under the Guidance of
Jadhav Amrapali

Abstract:

This project relies on the study of e-waste management of India. In this paper associate degree attends is created towards assessing the current scenario of e-waste management globally similarly as in India, considering the current laws and tips. The aim of this analysis paper is to understand the attention, knowledge, cognition, regarding existent and management of e waste that is that the apace growing issues in India. Electronic waste is one in every of the quickest growing waste streams within he India. E-waste refers to unwanted, defunct or unusable physical science or electrical merchandise. As a result toxic materials with no special precaution to avoid the impacts on the surroundings and human health. The aim of this paper is to search out varied problems associated with e-waste and recommend ways for effective e-waste management of India.

Key Words:

E-waste, E-waste management, Effects of E-waste management, Issues of E-waste management.

Introduction

India is the fifth largest electronic waste produces with in the world. Asian nation is facing serious issues caused by high e-waste. The term e-waste are often printed once on electronic product is disposed once the top of its useful life. Roughly, Asian nation generates relating to a try of millions tones. In 2016-17, Asian nation treated solely 0.036 MT of its e-waste. India is that the second largest supplier of purchaser electronic with in the world. In e-waste the common elements are televisions, computers, monitors, mobiles, and different electronic devices or gazettes. E-waste may be a concern for each country within the twenty first century. The used

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramreo Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyala

PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramreo Deshmukh

and spoiled electronic appliances like computers, laptops, game devices, mobile phones, TV and video and audio players etc. The electronic products are classified beneath 3 major heads; White goods; family appliances, Brown goods; TVs, camcorders, cameras, Grey goods; Computers, printers, fax machines, scanners, etc. When electronic appliances become useless, return on the class of e-waste. Waste type the grey product is lot of toxic as compared with whiter and brown product. Like venturous waste, the matter of e-waste has become an instantaneous and future concern as it's unregulated and usage will causes major environmental issues endangering human health. E-waste is outline as —waste electrical and equipment, whole or in an exceedingly half or rejects type their producing and repairs method, that area unit meant to be discarded. E-waste of natural philosophy or electrical product that have reached their finish of life electronic products typically contain venturous and nephrotonic materials and will not be drop with different waste. Together with china, Asian nation is largest bourgeois of e-waste type developed countries like North American nation, kingdom and Japan.

Total no. Of computers users in India is over 80 million. Total no. Of mobiles users in India has 554.8 million. As calculable 50 million tons of e waste are produced every year. The USA discards 30 million computers every year and 100 million phones are disposed of in Europe every year.

Problem Statement:

The present study has been undertaken with a purpose of -E-waste management in India: Issues and Strategies. In India does not have an effective plan for electronic waste management. The plans for electronic waste management have not been properly implemented. In the context of electronic waste management, there is no awareness of the consumer. The consequences of all these causes are increasing.

Importance Of The Study:

1. To study of Sources and needs of the e- waste.
2. To find out the impact of e-waste on human beings and environment.
3. To study of ways to recycle electronic waste.
4. To knowing consumer awareness.

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mandali, Yashwantrao Chavan Road, Nashik-422001.

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mandali, Yashwantrao Chavan Road, Nashik-422001.

***Sources Of E-Waste:**

The main sources of electronic waste in India are the government public and private sector which account for almost 70 percent of total waste generation.

Electronic waste is classified into in **four parts** are as follows:

Home	Hospitals	Government	Private sectors
P.c.	p.c.	Fax machine	Pc
Television	ECG device	Scanner	Boilers
Radio	Microscope	Tube lights	Mixer
Cell phones	Incubator	Air conditioner	Signal generation
Washing machine	X-ray	C.p.u.	Incubator
microwave oven	machine	pc	

***The Glaring Need for E-Waste Management In India:**

India e waste production is expected to the touch a whopping 3 million tons by the end of this year. Waste type industries may be major contributor at 70%. Indian households contribute to nearly 15 % of the e-waste and also the rest comes from discarded or finish of life electrical and electronic equipment.

Due of its growth tight, young populations and contribution to the world sector, India is one amongst the quickest growing shoppers of EEE.

Keep e-waste out of landfills computers, mobile, televisions, sound systems, chargers and each homeappliance are all useful, nevertheless they even be the foremost dangerous materials drop inside within lowland, consistent with the environmental protection agency. When, improperly disposed of the serious metals, plastics and glass in e-waste can pollute the air or run into waterways utilization e-waste will considerably decrease the demand for mining heavy metals and reduce the greenhouse gas emissions form manufacturing virgin materials.

IQAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

***Impact Or Effect Of E- Waste Management On Environment And Human Health:**

In following table, summarizes the health effects of certain components in e-wastes. If these electronic items are discarded with other household garbage, the toxics pose a threat to both health and vital components wastes to both environment and health and vital components of the ecosystem. In view of the ill effects of hazardous wastes to both environment and health, several countries exhorted the need for a global agreement to address the problems the challenges posed by hazardous waste.

TABLE

<u>E-waste Components</u>	<u>Electric appliances in which they are found</u>	<u>Effect of e-waste components</u>
Mercury	Found in Switches, printed circuit boards	Health effects- Chronic damage to the brain. Respiratory and skin disorders due to bioaccumulation in fishes. Environmental effects in animals include death reduced fertility.
Lead	Solder in printed circuit boards, glass panels and gaskets in computer monitors.	Damage to central and peripheral nervous systems, blood systems and kidney damage. Affects brain development of children.
Sulphur	Found in lead-acid batteries.	Health effects- liver damage, kidney damage, heart damage. When released into the environment, it can create

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nasik Road-422101

Leena Pandhure
PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nasik Road-422101

		sulphuric acid through sulphur dioxide.
Brominated flame Retardants	Used as flame retardants in plastics in most electronics.	Health effects – liver problems, nervous system problems.
Plastics	Cabling and computer housing	After burning, it produces dioxin. It causes Reproductive problems Immune system, damage Interfere with regulatory Hormones.
Barium	Front panel of CRTs	Can effect heart muscle
Cadmium	Chip resistors and semiconductors	Accumulates in kidney and liver. Causes neural damage. Teratogenic.
Beryllium	Motherboard	Lung cancer.

*Issues Related To E-Waste In India:

Volume of e-waste generated – India stands fifth in e-waste generation producing around 1.7 lakhs metric tonnes per annum.

Lack of infrastructure – There is huge gap between present recycling and collection and take back mechanisms are in place. There is lack of recycling facilities.

*Ways to Recycle Electronic Waste:

1. Explore for associate in nursing e-waste recycling drop-off location:

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Recycle your electronic waste. It's quite easy. A quick Google search can help you find the best local e waste management firms close to you. Approach any one of them, and they will help you do the needful.

2. Return electronics to the seller or manufacturer:

Look for exchange or remand offers. There are many electronic manufactures and sellers like Samsung, Sony, LG, Dell, Motorola, etc. That provides the exchange or sends back offers against mobile phones, television sets, home appliances and computers. Such initiatives and programs are a great way to recycle e waste and stop them from ending up in landfills.

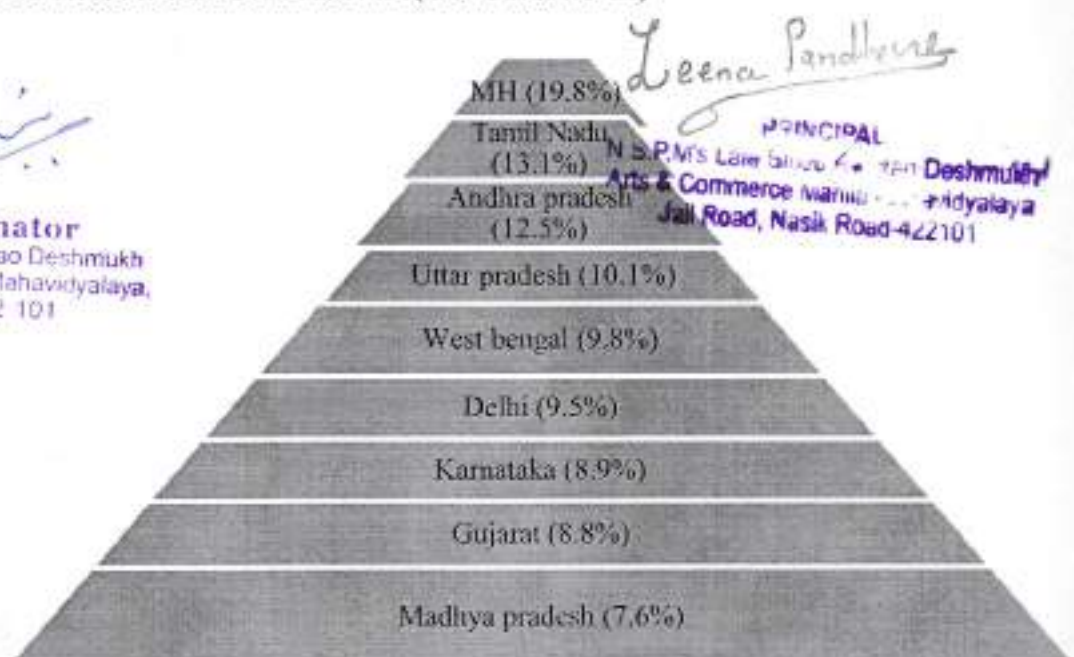
3. Upgrade the life of your electronic devices:

Consider buying less. To execute proper management, start taking care of your electronics. Create use of covers, cases, screen protectors, etc. To extend their lifespan. Utilize them to their full potential.

4. Donate electronics:

Electronic technology utilization also can be achieved by donating unused devices. Children's safety groups, classrooms in developing countries and shelters for victims of violence can greatly benefit from such donations.

STATE-WISE E-WASTE GENERATION IN (TONNES/YEAR)

[Signature]
IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

In India, the amount of e-waste generated differs by state. The three states that produce the most e-waste are as follows:

- Maharashtra
- Tamil Nadu
- Andhra Pradesh

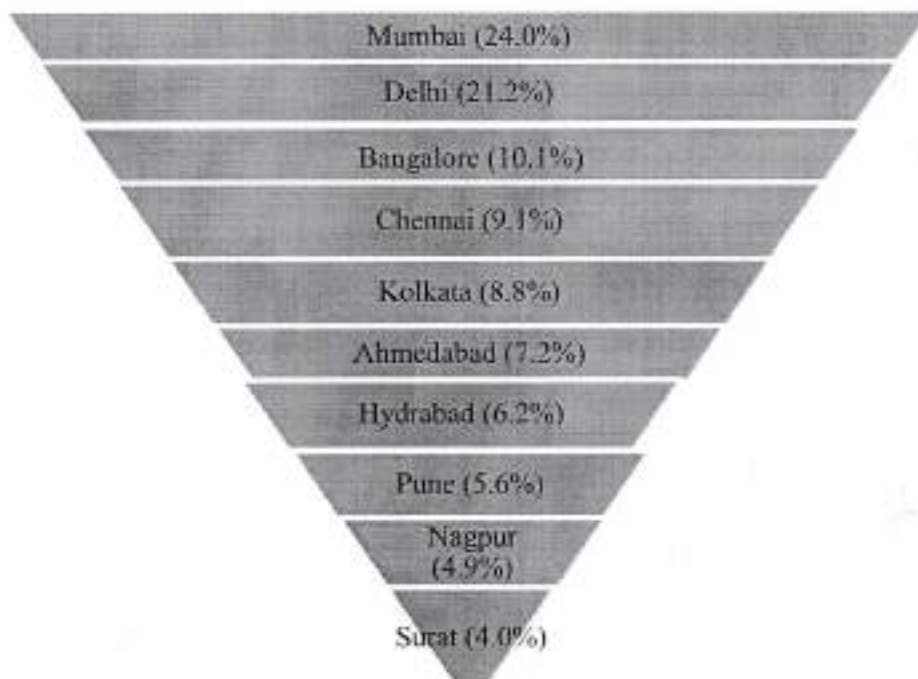
Other states that produce significant e waste are Uttar Pradesh, West Bengal, Delhi, Karnataka, Gujarat, Madhya Pradesh and Punjab. Additionally, e waste is disproportionately generated in urban areas 65 Indian cities generate more than 60% of India's total e waste. Mumbai is the top e waste producer followed by Delhi, Bangalore, Chennai and Kolkata.

In India, among top ten cities, Mumbai is first in generating e waste followed by Delhi, Bangalore, Chennai, Kolkata, Ahmadabad, Hyderabad, Pune, Surat and Nagpur. The 65 cities generate more than 60% total generated e-waste, whereas, 10 states generate 70% of total e-waste. The Chart at indicates the city wise generation of e waste:

CITY-WISE E- WASTE GENERATION IN INDIA (TONNES/YEAR):

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

New Delhi:

India continues to be one of the top five electronic waste or e-waste producers in the world with Maharashtra contributing a maximum of 19.8% e-waste in the country, a recent Assoc ham-NEC finding said.

The Associated Chambers of Commerce and Industry of India (Assoc ham) and a Japanese multinational NEC released a joint study ahead of World Environment Day on June 5.

Research Methodology:

This paper requires a detailed understanding of the concept — e-waste management of India. Therefore, firstly we need to clear idea of what is E-waste, what are its effects on Environment and human health, what are the sources of E-waste, why is e-waste management important, ways of recycling of e-waste management, state-wise and city-wise generation of e-waste in India.

Questionnaire on e-waste management of household:

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Nashik Road-422101

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Nashik Road-422101

This questionnaire is designed to facilitate the research of setting up of feasibility studies in the hotels/organization. The information collected by this questionnaire in turn, can be used to evaluate the status of the waste management in hotels. This information was obtained in 10 hotels.

Respondent's	Yes	no
What type of service do you use for waste management in your organization?	Self-owned (70%)	Contractual(30%)
Do the waste management staff have job descriptions detailing their tasks?	85%	15%
Does the humorous electronic waste generated in your hotels impact your employees/staffs?	90%	10%
Do your agree that the quantity if waste sent for disposal to landfill should be minimised?	95%	5%
Is your waste management staff in your top priority in the training list in order to dispose waste effectively?	75%	25%
Do you recycle this waste?	90%	10%
Is the electronic waste generated properly in your	80%	20%

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

hotels properly disposed of?

Conclusion

Electronic waste management is not dominant in India. The arrange is not properly implemented. It is not important to plan and implement policies. They should try to reach the world.

Being a responsible citizen we should play a role in e-waste management as donating electronics products for reuse, which extends the lives of valuable products and keep them out of the waste management system for a long time. While the world is moving towards the technological revolution, countries like India are facing an imminent risk of e-waste.

Model facilities employing environmentally sound techniques and methods for recycling and recovery are to be established.

References

1. www.sify.com – June 05,2018
2. www.papers.ssrn.com – January 2019 –Neha Garg
3. www.ijsrp.org – January 2016 – Rajesh Kumar, Karishma.
4. www.thehindu.com – Nidhi Adlakha,- August , 2019.
5. www.simple.m.wikipedia.org.
6. www.e-wastemanaging.weebly.com
7. www.Lalit.sharma@igiress.du.ac.in.
8. www.researchget.net. – sep,2018- sharif mohd.
9. www.academia.edu. – gaurav sethi.
10. www.academia.com

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

आर्थिक मंदीचा वाहन उद्योगांवर झालेला परिणाम : एक अभ्यास
निवृत्त प्रा. डॉ. मधुरी राजेंद्र झाडे
आ. अ. व. कॉलेज, नाशिक रोड-422101, नाशिक
महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड-422101

संशोधक विद्यार्थी

माधुरी राजेंद्र झाडे

M.com I

madhurszade12@gmail.com

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ. करुणा दिपक कुशारे

कै. वि. रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20 Page :417

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

- ❖ The study is only limited to youth of India and to a particular area.

Webliography / Bibliography

- ❖ www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc4216492/
- ❖ [www.quora.com/impact of fitness on youth](http://www.quora.com/impact-of-fitness-on-youth)
- ❖ www.younghealthprogrammeyhp.com

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

2019-20

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20

A) शीर्षक :- आर्थिक मंदी आणि वाहन क्षेत्र

B) गोषवारा :-

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा महत्वाचा असून, शेती क्षेत्रापेक्षा औद्योगिक क्षेत्रात कमी मनुष्यबळात अधिक उत्पन्न मिळते. तर भारताच्या वार्षिक सकल उत्पन्नात सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे. प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अर्थव्यवस्था महत्वाची असते. भारताचे जीडीपी उत्पन्न १.०८९ अब्ज डॉलर इतके आहे. परंतु आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मध्ये अर्थव्यवस्थेत मंदीचे वातावरण झाले. याचे विविध क्षेत्रांवर परिणाम झाले आहेत. त्याचा सर्वाधिक परिणाम वाहन क्षेत्रावर झाला आहे.

C) महत्वाचे शब्द :- अर्थव्यवस्था, आर्थिक मंदी आणि वाहन क्षेत्र

D) प्रस्तावना :-

प्रत्येक देशाच्या विकासासाठी अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व हे अनन्यसाधारण असते. भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील बाराव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. भारताची जीडीपी उत्पन्न म्हणजेच वार्षिक सकल उत्पन्न हे १.०८९ अब्ज डॉलर इतके आहे. यामुळेच वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये देशाचा चीन देशाच्या बरोबरीने दुसरा क्रमांक आहे. अर्थव्यवस्थेचा विकास हा देशाचा आर्थिक विकास दर वार्षिक दरडोई उत्पन्न जीडीपी यावरून ठरत असतो.

कृषी, उद्योग, सेवा या क्षेत्रांमधील होणारी वाढ आणि घट यावर जीडीपी मोजला जातो. भारतीय उत्पन्नात वाढ होऊन त्याची देशात विक्री वाढली आणि उत्पादनाची परदेशी गुंतवणूक वाढली तर हा जीडीपी उच्च पातळीवर पोहोचतो. परिणामी त्याचा उच्च फायदा हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेला होतो. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेमध्ये जीडीपीला खूप महत्त्व दिले जाते. याच अर्थव्यवस्थेवर देशातील इतर क्षेत्रांचा विकास अवलंबून असतो.

२०१७ साली भारतीय अर्थव्यवस्था ही २.६५ ट्रिलियन डॉलर इतकी होती. तेव्हा ती जगात पाचव्या क्रमांकावर होती. परंतु जागतिक बँकेच्या आकडेवारीनुसार २०१८ मध्ये भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा वेग मंदावला. वर्षभरात फक्त ०.८ ट्रिलियन डॉलरने यात वाढ होऊन अर्थव्यवस्था २.७३ ट्रिलियन डॉलर इतकी झाली.

म्हणजेच जागतिक महासत्ता होण्याची स्वप्ने पहाणाऱ्या भारताला जागतिक बँकेने त्यांच्या आकडेवारीने अर्थव्यवस्थेचा धक्का दिला आहे. पाचव्या क्रमांकाला असणारी अर्थव्यवस्था सातव्या क्रमांकावर येऊन पोहोचली आहे. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने २०१८-१९ चा अर्थसंकल्प सादर करताना भारतीय अर्थव्यवस्था पाच ट्रिलियन डॉलर करण्याचे जे उद्दिष्ट तयार केले गेले, त्याला मोठा धक्का बसला आहे.

वरील सर्व गोष्टींचे महत्वाचे कारण म्हणजेच आर्थिक मंदी आहे. देशातल्या उत्पादनात आणि विक्रीत घट झाली आणि परदेशी वस्तूंची आयात वाढली. हे एका पाठोपाठ सहा महिने चालूच राहिले तर परिणामी जीडीपी घसरत जाऊन मंदीची परिस्थिती निर्माण होते. जेव्हा १०% लोकांकडे ९०% संपत्ती असते आणि ९०% लोकांकडे १०% संपत्ती राहते, तेव्हा आर्थिक विषमता तयार होऊन मंदीची परिस्थिती उद्भवते. या परिस्थितीत लोकांची खर्च

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20 Page :418

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road

करण्याची क्षमता संपून बाजारात साठा पडतो. पैशाचे चलन ठप्प राहते. त्यामुळे जीडीपी कमी होऊन मंदीची परिस्थिती निर्माण होते.

१९३० मध्ये जगात सर्वात मोठे आर्थिक संकट आले होते. आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मध्ये गेल्या ८ महिन्यांपासून देशाला आर्थिक मंदीने वेढले आहे. या मंदीचा सर्वात जास्त परिणाम वाहन क्षेत्रातील उद्योगांवर मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. एकीकडे ही मंदी केव्हा संपणार आणि अर्थव्यवस्था पुन्हा सुरळीत केव्हा होणार, अशाप्रकारचा विचार विनिमय होत असताना दुसरीकडे त्याचा प्रत्यक्षपणे वाहन क्षेत्रावर परिणाम होताना दिसत आहे.

वाहन उद्योगांमधील महिंद्रा, टाटा, मारुती सुझूकीसारख्या मोठ्या कंपन्यांना याचा फटका बसला. वाहन उद्योगाचा जीडीपीमध्ये ७% तर निर्मिती क्षेत्राच्या बाबतीत जवळपास ५०% इतका हिस्सा असूनही या उद्योगांना या संकटाला तोंड द्यावे लागणार आहे. याची अनेक कारणे आहेत. जसे की नोटबंदी. जीएसटीच्या दरांमध्ये वाढ वीएस-६ चे धोरण, इंधन दरवाढ, वाहन विम्याची नियमावली, कमी रोजगार निर्मिती आणि वस्तूची मागणी अशी अनेक कारणे यामागे आहेत.

एप्रिल ते नोव्हेंबर या महिन्यात वाहन विक्रीत १५.९५% ची घसरण झाली. वाहन उद्योगांवर याचे परिणाम झाले. वाहनांची विक्री घटल्याने उत्पादनात कपात करावी लागली. नोकर कपात केल्याने मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण झाली, ३०० डिलर्सने शो रूम बंद केले. टाटा, महिंद्रा आणि मारुती या गाड्यांची विक्री ६०% इतकी कमी झाली. गाड्यांचे सुटे भाग बनविणाऱ्या कंपन्यांनाही याचा त्रास सहन करावा लागला. ओला, उबेरसारख्या कॅब सेवेलाही लोकांची पसंती असल्याने वाहनांची मागणी कमी होऊ लागली आहे.

ऑटो क्षेत्रात २००० मध्ये असे संकट आले होते. तब्बल १९ वर्षांनंतर असे संकट उद्भवले आहे. असे एसआयएमचे संचालक विष्णू माथूर यांचे मत आहे. या मंदीतून अडकलेल्या अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन् या उपाययोजना सूचवत आहेत. अर्थव्यवस्थेचा समतोल साधणे हे केवळ सरकारचे काम आहे, असे समाजात म्हटले जाते. त्याला देशातील जनतेनेही हातभार लावणे तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

E) विषय :- आर्थिक मंदीचा वाहन उद्योगावर

झालेला परिणाम : एक अभ्यास

F) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व आणि आर्थिक मंदी संकल्पना अभ्यासणे.
२. आर्थिक मंदीची कारणे आणि त्याचा वाहन उद्योगावर झालेले परिणाम समजून घेणे.

G) अभ्यासाची गरज :-

देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेत मंदी येणे हे त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आणि विकासासाठी आलेले मोठे संकट असते. त्यामुळे मंदी केव्हा संपणार आणि अर्थव्यवस्था सुरळीत केव्हा होणार, याकडे सर्वांचे लक्ष असते. म्हणून आर्थिक मंदीची परिस्थिती निर्माणच होऊ नये, यासाठी त्यामागची कारणे आणि त्याचा परिणाम तसेच विविध सरकारची राबविण्यात आलेली धोरणे यांची माहिती असणे आवश्यक आहे. जुलै २०१८-१९ च्या अर्थसंकल्पानुसार ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था कशी करता येईल, हे बघणे आणि त्यासाठी कार्ये करणे ही महत्त्वाची बाब आहे. सध्या भारतातील ऑटोमोबाईल क्षेत्रात आलेल्या दुष्टचक्राला कसे पार करायचे आणि त्यातून आर्थिक विकास कसा साधायचा, याची गरज आहे. याच्या अभ्यासाची गरज आहे.

H) संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत संशोधनात विश्लेषणात्मक माहिती या पध्दतीचा वापर करण्यात आला. तसेच माहिती संकलनासाठी विविध वृत्तपत्रे, मासिके, संदर्भ पुस्तके आणि वेबसाइटचा उपयोग केला.

I) माहितीचे विश्लेषण :-

१) वाहन क्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेतील योगदान :-

संपूर्ण जगभरात भारतातील वाहन क्षेत्र किंवा वाहन बाजार हा सर्वात मोठा वाहन बाजार आहे. निर्मिती क्षेत्राच्या बाबतीत या क्षेत्राचा किमान ५०% इतका हिस्सा आहे. तसेच भारताच्या जीडीपीमध्ये वाहन क्षेत्राचा ७.५ % इतका हिस्सा आहे. त्याचप्रमाणे भारताच्या निर्यातीमध्ये ऑटोमोबाईल क्षेत्र ३.३ % इतका हिस्सा आहे. म्हणजेच भारताच्या विकासांमध्ये या क्षेत्राला खूप महत्त्व आहे.

ऑटोमोबाईल क्षेत्रात २५ दशलक्ष वाहने तयार केली जातात. त्यापैकी ३.५ दशलक्ष वाहनांची निर्यात केली जाते. आंतरराष्ट्रीय अवजड वाहनांच्या क्षेत्रात भारताचे स्थान मजबूत आहे. कारण सर्वात मोठे ट्रॅक्टर उत्पादक, जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची बस उत्पादक आणि तिसऱ्या क्रमांकाचे अवजड ट्रक उत्पादकाचे स्थान भारताचे आहे. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत अशाप्रकारे वाहन क्षेत्राचे योगदान आहे. म्हणूनच २०२६ पर्यंत ७४ अब्ज डॉलर्सचा ऑटोमोबाईल उद्योग ३०० अब्ज डॉलर्सपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. परंतु चालू आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मध्ये ही अपेक्षा पूर्णपणे फेटाळली गेली आहे. कारण गेले नऊ महिने म्हणजेच एप्रिल-नोव्हेंबर २०१९ या कालखंडात संपूर्ण जगभरात आलेल्या मंदीने ऑटोमोबाईल क्षेत्राला ग्रासले असून, त्याचा खूप मोठा फटका या क्षेत्रातील उद्योगांना बसला आहे.

२) आर्थिक मंदीची कारणे :-

संपूर्ण देशभरात आर्थिक मंदीची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या मंदीची विविध कारणे आहेत.

देशाचा जीडीपी सतत सहा महिने कमी होत जातो. हे सर्वात महत्वाचे कारण समजले जाते. कृषी, उद्योग, सेवा क्षेत्रांचे अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठे योगदान आहे. परंतु हीच तीन क्षेत्रे आर्थिक मंदी येण्यास तितकेच परिणामकारक ठरतात.

महिना (२००८)	वृद्धी दर (%)
मार्च	८.९
जून	७.९
सप्टेंबर	७
डिसेंबर	६.६
मार्च	५.८
जून	५%

म्हणजेच याचा अर्थ असा होतो की, कृषी, उद्योग, सेवा या क्षेत्रांची मागणी घटल्यामुळे संबंधित इतर व्यवसायांवरही परिणाम होतो. उत्पादन बंद केल्याने लोकांची नोकऱ्या जाण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे त्यांची खरेदी क्षमता कमी कमी होत जाते. लोकांकडे खर्चासाठीच पैसे नसतील तर परिणामी पैशाची बचत होत नाही. बँकांमध्ये पैसे जमा होत नाही. त्यामुळे पतनिर्मिती कमी होते. याच काळात उद्योजक पैसे गुंतवणूक करण्याची जोखीम घेत नाहीत. यामुळे शेअर बाजार घसरतो. हे चक्र मोठ्या प्रमाणावर सुरुच राहिल्याने आर्थिक मंदीला येण्यास सुरुवात होते.

३) वाहन क्षेत्रात आलेल्या आर्थिक मंदीची कारणे :-

आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मध्ये भारताला आर्थिक मंदीने वेढले असून, त्याचा परिणाम ऑटोमोबाईल क्षेत्रावर झाला. याची अनेक कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ओला-उबर कॅब

वाहन उद्योगात आलेल्या मंदीचे सर्वात मोठे कारण ओला आणि उबर कॅब या वाहतूक सेवा जबाबदार आहेत. असा दावा अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी केला आहे. पुण्यामध्ये आणि दहा हजार कॅब आता २२ हजार कॅब आहेत. ओला, उबर कॅबच्या सेवा कुठेही आणि केव्हाही उपलब्ध होत असल्याने लोकांच्या मानसिकतेत बदल होतो. म्हणजे या सेवेमुळे अनेक जण कारण विकत घेत नाही. त्यामध्ये पैसे खर्च करण्यापेक्षा लोक ओला-उबरनेच प्रवास करणे पसंत करतात. त्यामुळेच गाड्यांची विक्री होत नसल्याने मंदीची परिस्थिती उद्भवते. ओला-उबरचा वापर बरा अशी लोकांची मानसिकता आहे.

२) नोटबंदी आणि जीएसटी

नोटबंदी केल्याने लोकांकडे जास्त प्रमाणात पैसा उपलब्ध राहिला नाही. सरकारने गाड्यांच्या खरेदीवर २८ % जीएसटी आकारल्याने जास्त प्रमाणात रक्कम भरावी लागते. म्हणजेच गाडी १० लाखांची असेल तर ४० हजार इतका जीएसटी द्यावा लागतो. त्यामुळे गाडी खरेदी

करण्याचे प्रमाण लोक कमी करतात. या वर्षात जीएसटी दर कमी होतील आणि वाहने स्वस्त होतील, अशी लोकांची अपेक्षा असते.

३) बीएस-६ धोरण :-

प्रदूषणमुक्त धोरणाचा अवलंब करण्यासाठी बीएस-६ ही प्रणाली १ एप्रिल २०२० पर्यंत भारतामध्ये सुरु करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्या अनुषंगाने राष्ट्रीय पातळीवर बी एस-६ प्रणाली वाहन उद्योगांना बंधनकारक केली जाणार आहे. डिझेलवर चालणारी वाहने २०३० पर्यंत पूर्णपणे बंद करण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने घेतल्याने वाहन उद्योगांनाही बदल करणे अनिवार्य झाले आहे. या प्रणालीमुळे डिझेल कारमधून नायट्रोजन ऑक्साईड ६८% तर पेट्रोल कारमधून २५% इतक्या प्रमाणात उत्सर्जित होईल. तरीही अशा वाहनांची निर्मिती अनिवार्य असल्याने वाहन उद्योगांना मंदीला सामोरे जावे लागत आहे.

४) इलेक्ट्रॉनिक कार :-

२०१८-१९ च्या अर्थसंकल्पातही इलेक्ट्रॉनिक कारवरील जीएसटी हा १२% हून ५% पर्यंत करण्याची घोषणा केली. तसेच या कारच्या खरेदीवर १.५ लाख रुपयांची अतिरिक्त सूटही दिली जाणार आहे. त्यामुळे लोक या वाहनांची मागणी जास्त प्रमाणात करता आहेत. परिणामी टाटा, महिंद्रा, मारुती, सुझूकीसारख्या मोठ्या कंपन्यांना मंदीची झळ बसत आहे. तसेच १५० सीसी दुचाकी वाहनांच्या विक्रीवरही बंधने घालण्यात येणार आहेत.

५) वाहन खरेदीच्या विविध तरतुदी :-

वाहन खरेदी करण्यासाठी लोक बँकेकडून कर्जाची मागणी करतात. ही प्रक्रिया खूप गुंतागुंतीची असते. कागदपत्रांची विक्रीच्यावेळी काटेकोर छाननी केली जाते. त्यामुळे विक्रीत अडथळा निर्माण होतात.

वाहन खरेदी केल्यानंतरही किमान पाच वर्षांचा विमा काढावा लागतो. त्यासाठी विम्याचा वेगळा खर्च करावा लागतो. परिणामी लोक वाहन खरेदी करण्यासाठी नापसंती दर्शवतात. त्याला पर्याय म्हणून ओला, उबेर यासारख्या सुविधांचा वापर करतात.

६) इंधन दरवाढ :-

वाहन खरेदी केले तरीही ते चालविण्यासाठी किंवा वापरण्यासाठी लागणाऱ्या इंधनाचा खर्चही खूप असतो. तसेच सरकारही इंधन, बचतीसाठी विजेवरील मोटारी, इथेनॉलसारखी जैव इंधने (सीएनजी) यासारख्या पर्यायांना प्रोत्साहन देत आहेत. पेट्रोलचा दर जानेवारीमध्ये ७५.५२ रु. जुलैमध्ये ७९.९२ रु. इतका होता. डिझेलचा दर जानेवारीमध्ये ६५.६५ रु. जुलैमध्ये ६९.४३ रु. इतका होता. म्हणून सततच्या इंधन दरवाढीमुळे वाहन खरेदी करण्यासाठी नापसंती दर्शविली जाते.

७) क्रयशक्तीत घट आणि कमी बचत :-

लोकांच्या क्रयशक्तीत दिवसेंदिवस घट होत चालली आहे. हा दर आता ६.२% वर आला आहे. महागाई आणि चलनवाढीने विकासदर कमी झाला आहे. परिणामी लोकांच्या बचतीचाही दर कमीत कमी होतो आहे. तो ३४% वरून ३०% पर्यंत मागे आला आहे.

८) वाहतूक कोंडीची समस्या :-

भारताची लोकसंख्या ही १३० कोटींवर येऊन पोहोचली आहे. परिणामी वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार वाहनांचीही संख्या प्रत्येक राज्यात मोठ्या प्रमाणात वाढताना

दिसते. यामुळे वाहतूक कोंडीची समस्या भेडसावत आहे. महानगरे, शहरे तसेच उपनगरे सर्वत्रच वाहतूक समस्या आहे. गाड्यांच्या पार्किंगचीही समस्या तयार होते. त्यामुळे लोक या त्रासापासून मुक्त होण्यासाठी वाहनांची खरेदी करण्यास नकार देतात. त्यापेक्षा ओला-उदेरचा वापर करा, अशी लोकांची मानसिकता आजकाल झाली आहे.

* वाहन उद्योगावर आर्थिक मंदीचे झालेले नकारात्मक परिणाम :-

ऑटोमोबाईल क्षेत्रात डिसेंबर २००० मध्ये मंदी आली होती. त्यानंतर तब्बल १९ वर्षांनंतर हे संकट वाहन क्षेत्रावर आले आहे. अनेक कारणांमुळे, सरकारच्या विशिष्ट धोरणांमुळे अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या चढ-उतारांमुळे जीडीपी मध्ये ७% हिस्सा असूनही या क्षेत्रावर मंदीचा भयंकर परिणाम दिसून आले आहेत. एप्रिल २०१९ पासून ते आजपर्यंतही ऑटोमोबाईल कंपन्यांना मंदीची झळ बसत आहे.

ऑटोमोबाईल क्षेत्रातील सर्व प्रकारच्या वाहनांच्या विक्रीमध्ये जुलैमध्ये १८.७ % इतकी विक्री घट झाली आहे. डिसेंबर २००० नंतरचा हा नीचांक ठरला आहे. टाटा, महिंद्रा, मारुती सुझूकी यांसारख्या कंपन्यांची विक्री ६०% ने कमी झाली आहे. परिणामी नोकर कपातीला सुरुवात होऊन कर्मचारी, डीलर आणि सप्लायर यांच्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या. जुलै २०१९ मध्ये तर भारतातील १२ ऑटोमोबाईल कंपन्यांपैकी ११ कंपन्यांच्या विक्रीच नोंद झाली आहे. १८ महिन्यांत २८६ डीलरशीप आऊटलेट बंद झाले.

१) सियाम या वाहतूक संघटनेच्या आकडेवारी नुसार :-विक्रीमध्ये जुलैपासून १८.७१% इतकी घट झाली असून, एप्रिल महिन्यापासून ते सलग नोव्हेंबरपर्यंत वाहन विक्रीत मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे.

सियामच्या आकडेवारीनुसार वाहन क्षेत्रावर पुढील परिणाम झाले आहेत.

- ३०० डिलर्सने शो रूम बंद केले.
- १० लाख कर्मचाऱ्यांनी आपल्या नोकऱ्या गमावल्या.
- जुलै २०१९ पासून गाड्यांच्या विक्रीत १८.७१ % घट झाली आहे. यामध्ये
- प्रवासी गाड्या - ३५ टक्के घट
- व्यावसायिक वाहने - २५ % घट
- दुचाकी वाहने - १६% इतकी घट नोंदविली गेली आहे.

२) नोकर कपात आणि उत्पादन कपात :-

मारुती सुझूकीने मे महिन्याच्या सुरुवातीला मंदीमुळे नेकरकपात आणि उत्पादनांमध्ये कपात करण्यास सुरुवात केली होती. त्यापाठोपाठ महिंद्रा आणि टाटा कंपन्यांमध्येही जुलैमध्ये कपात करण्यास सुरुवात केली. महिंद्रा कंपनीने १ एप्रिलपासून जवळपास १५०० कंत्राटी कर्मचाऱ्यांना कामावरून कमी केले. वाहनांच्या मागणीत घट झाल्याने बाजारातील शिल्लक साठा वाढला आहे. त्यामुळे ही कपात करावी लागत आहे. देशातील हरियाणा, पुणे, नाशिक, चेन्नई, जमशेदपूर, उत्तराखंड अशा अनेक ठिकाणी नोकरकपात करण्यात आली आहे. या चढ उतारांमुळे कंपन्यांमध्ये एनडीपी (नॉन प्रॉडक्शन डे) जाहीर होतो. वर्षाला

२ कोटी रोजगार देण्याची घोषणा केली होती. पण वर्षभरात १.१० कोटी लोक बेरोजगार झाले. बेरोजगारीचा दर ६.१० % झाला.

3) वाहनांच्या विक्रीतही घट :-

Sales in Sept 19

Category	Sept. 19	Sept. 18	Growth%
Passenger Vehicles	2,23,317	2,92,660	-23.69
Commercial Vehicles	58,419	95,870	-39.06
3 Wheeler	66,372	69,066	- 3.92
2 Wheeler	16,56,774	21,26,445	- 22.09
Total Domestic	20,04,932	25,84,062	- 22.41
Export	4,19,332	4,14,428	- 0.69

Ref. BusinessToday.in

Slowdown Blues July

Company	July 19	July 18	Growth
Maruti	98,210	1,54,150	- 36.29
Tata Motors	10,485	17,079	- 38.61
Mahindra	16,831	19,781	- 14.91
Honda	10,250	19,970	- 48.67
Bajaj	1,70,978	2,01,433	- 15.12
Ashok Leyland	10,1091	14,025	- 28.89
Toyota	10,423	13,677	- 23.79
Skoda	1,076	1,260	- 14.60

Ref. SIAM

४) सुटे भाग बनविणाऱ्या कंपन्यांवर परिणाम :-

आर्थिक मंदीचा परिणाम फक्त वाहने तयार करणाऱ्या कंपन्या किंवा उद्योगांवरच झालेला नसून त्यांचे सुटे भाग बनविणाऱ्या कंपन्यांवरही झाला आहे. जमशेदपूरमध्ये टाटा मोटर्सला पुरवठा करणाऱ्या कंपन्यांनी पाठ मागे केली आहे. पुरवठा करणाऱ्या जवळपास ३० कंपन्या बंद झाल्या आहेत.

टाटा मोटर्स आणि अशोक लेलँड सस्पेंशन बनवणाऱ्या जमना ऑटो इंडस्ट्रीनेही मागणी नसल्याने ९ युनिट्स बंद केली आहेत.

भारतीय बाजारपेठेत ५१% हिस्सा असलेल्या मारुती सुझूकीनेही सप्टेंबरमध्ये गुरुग्राम आणि मानेसर येथील उत्पादन थांबविले आहेत. देशात अशा कंपन्यांची संख्या सुमारे ५० हजार इतकी आहे.

एसीएमए (ऑटोमोटीव्ह कॉम्पोनंट मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन) या संस्थेने या वर्षात

४ लाख कोटी रूपयांच्या सुट्या भागांची निर्मिती केली. त्यापैकी २.३ लाख कोटी रूपयांचे सुटे भाग देशांतर्गत उत्पादनात वापरण्यात आले तर उरलेल्या भागांची निर्यात केली गेली. देशाच्या जीडीपीमध्ये सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या या क्षेत्राचा २.३% इतका वाटा आहे.

५) विदेशी गुंतवणूक आणि निर्यात :-

वाहनांच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्याने ऑटोमोबाईल क्षेत्रात एप्रिल, मे महिन्यामध्ये विदेशी गुंतवणुकीत ८५% घट झाली.

औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाच्या आकडेवारीनुसार एप्रिल, मे २०१३ मध्ये वाहन क्षेत्रात ४७.८ कोटी डॉलर्सची विदेशी गुंतवणूक करण्यात आली. परंतु चालू वर्षात आर्थिक मंदीमुळे वाहन क्षेत्रात फक्त ७.३ कोटी डॉलर्स विदेशी गुंतवणूक झाली आहे.

२०१८-१९ या आर्थिक वर्षात एप्रिल-मेमध्ये वाहनांच्या निर्यातीत ५.०२ % ने घसरण झाली. याच काळात १,७१,२७४ कारची निर्यात झाली. हीच निर्यात २०१८ मध्ये १,८०,३३२ या प्रमाणात झाली होती.

* वाहन उद्योगांवर आर्थिक मंदीचे झालेले सकारात्मक परिणाम :-

१) मारुती सुझूकी कंपनीद्वारे बीएस-६ मानके असलेल्या वाहनांची विक्री :-

बीएस-६ ही प्रणाली एप्रिल २०२० पर्यंत संपूर्ण भारतात राबविण्यात येणार आहे. यामुळे डिझेल आणि पेट्रोल कारमधून होणाऱ्या उत्सर्जनात ८% घट होते. प्रदूषणही कमी होते असल्यानेच वाहन उद्योगांच्या विक्रीत घट झाली असली तर त्याचा सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहे.

मारुती सुझूकी कंपनीने ३० सप्टेंबर १९ रोजी देशात बीएस-६ उत्सर्जन नियमांचे पालन करण्यासाठी मारुती सुझूकी एस प्रेसो ही गाडी लाँच केली. याचे मूल्यही योग्य प्रमाणात असल्याने ग्राहकांच्या मागणीत वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे.

मारुती सुझूकीची प्रणालीला अनुसरून अशी ८ मॉडेल्स आहेत. जसे की ऑटो ८००, स्विफ्ट डिझायर, वॅगन आर इत्यादी. ऑक्टोबर २०१९ मध्ये या कंपनीने १ लाख बीएस-६ प्रणाली असलेल्या युनिट्सची विक्री केली आहे.

२) कांदाचे भाव वाढल्याने वाहन विक्रीला वेग :-

आर्थिक मंदीने ग्रासलेल्या ऑटोमोबाईल क्षेत्राला कांदाचे दर वाढल्याने दिलासा मिळाला आहे. कांदाचे भाव वाढताच पडून असलेल्या कांदांच्या साठ्यांच्या वाहतुकीसाठी शेतकऱ्यांनी ट्रॅक्टरची खरेदी करून मंदीचा वेग कमी केला आहे.

वाहन क्षेत्रातील अभ्यासकांच्या मते, गणेशोत्सव, दसरा, दिवाळीपर्यंत कळवण तालुक्यात ४०७ ट्रॅक्टर, २१ चारचाकी आणि ४००-५०० दुचाकी वाहनांची विक्री झाली. जवळपास ५० कोटी इतकी उलाढाल येथे झाली. यापैकी ७०% रक्कम रोखीने मिळाल्यामुळे वाहन क्षेत्राला मंदी सावरण्याची काही प्रमाणात संधी मिळाली आहे.

३) दसरा-दिवाळी सणांमध्ये वाहन विक्रीत वाढ :-

ऑक्टोबर महिन्यातील दसरा, दिवाळी या मोठ्या सणांमुळे वाहनांच्या विक्रीत ११% इतकी वाढ झाली. तसेच या दिवसांमध्ये मंदीतून सावरण्यासाठी अनेक वाहन उद्योगांनी

आकर्षक ऑफर देऊन ग्राहकांना खरेदीसाठी आकर्षित केले.

ऑक्टोबर २०१९ मध्ये २,४८,०३६ वाहने विकली गेली. सप्टेंबर २०१९ मध्येही दुचाकी वाहनांच्या विक्रीचा वेग ५%ने वाढून या महिन्यात १३,३४,९४१ दुचाकी वाहने विकली गेली. तीन चाकी वाहने ४ %ने वाढून ५९,५७३ या संख्येत विक्री झाली. सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१९ मध्ये सर्व श्रेणीतील वाहनांची विक्री ४% वाढली. यामुळे वाहन क्षेत्राला मोठा आधार तयार झाला आहे. अशाप्रकारे वाहन उद्योगांवर आर्थिक मंदीचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाले.

मेक इन इंडिया आणि स्टार्ट अप इंडियासारखी धोरणे, बुलेट ट्रेनसारखे मोठे प्रकल्प यासाठी कोट्यवधी रूपये खर्च केले जात आहेत. पण त्यातून कोणत्याही प्रकारचा विकास घडून आल्याचे दिसत नाही.

भारतात २०२० मध्ये जागतिक महासत्ता बनण्याचे आणि २०२५ मध्ये अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलर करण्याचे स्वप्न सरकार बघते आहे आणि चांद्रयानसारखे पराक्रम करून विकासही करत आहे. याचाच अर्थ असा होतो की, देशाचा विकास होत आहे. पण ते बेकारी आणि भिकारी मार्गाला लागूनच म्हणजेच एकीकडे बजेट सादरीकरणद्वारे देशाचा विकास साधला जातो तर दुसरीकडे विकासासाठी खूप काही स्वप्ने रंगवली जातात. पण अशी संकटे येत राहिल्याने हे सर्व कशातून साध्य होणार? म्हणूनच खऱ्या अर्थाने अर्थव्यवस्था सुरळीत चालविणे आणि राखणे हे फक्त सरकारचेच काम नसून त्या कामासाठी आपलेही त्यासाठी असलेले योगदान तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

J) निष्कर्ष :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील बाराव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. देशाच्या विकासामध्ये अर्थव्यवस्था ही महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. भारताचे वार्षिक सकल उत्पन्न १,०८९ डॉलर इतके आहे. देशातील इतर क्षेत्रांचा विकासही यावरच अवलंबून आहे.

परंतु आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मध्ये देशात आर्थिक मंदीचे वातावरण सुरु झाले. त्याचा सर्वात जास्त परिणाम ऑटोमोबाईल क्षेत्रावर झाला आहे. ज्यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या १० लाख नोकऱ्या गेल्या तर ३०० डिलर्सचे शोरूम बंद झाले. टाटा, महिंद्रा आणि मारुती यांसारख्या मोठ्या कंपन्यांनी ६०% विक्री कमी झाली. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर मंदीचे परिणाम झाले. अर्थव्यवस्था पाचव्या क्रमांकावरून सातव्या क्रमांकावर आली आहे. या मंदीची अनेक कारणे लक्षात आली. तसेच जीएसटी, नोटबंदी, इंधनवाढ, ओला उबर कॅब, वाढती लोकसंख्या अशा विविध कारणांमुळे मंदीची परिस्थिती उद्भवली आहे. म्हणून आर्थिक मंदी सुरळीत राखणे आणि समतोल साधण्यासाठी उपाययोजना करणे महत्त्वाचे आहे.

K) संदर्भ सूची :-

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था (२०१९)
दत्त गौरव आणि महाजन अश्विनी
प्रकाशन :- एस.चंन्द
- २) इंडिया टुडे (१८ सप्टेंबर, २०१९) मुश्किल वक्त
अरुण एम.जी आणि पुंज श्वेता
- ३) www.Loksatta.com
- ४) www.dailyhunt.com

Leena Panthare

PRINCIPAL

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20 Page 426

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Leena Panthare
Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road. 422101

वित्तीय प्रणालीमध्ये ब्लॉक चेन :
शाप की वरदान

सातवी राज्यस्तरीय संशोधन
पेपर सादरीकरण स्पर्धा

महाराष्ट्र शिक्षण सोसायटी, गरवारे कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पुणे

संशोधक विद्यार्थी

जयश्री अण्णा नाठे

M. Com. II

jayshreenathe277@gmail.com

प्रा. सारिका निकाळे

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला

महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना

डिजीटल चलनाकडे वित्तीय प्रणालीच्या मार्गात ब्लॉक चेन म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक पैसा ही नवीन अशी घटना आहेत. तरी लोकांची नवीन इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट पद्धतीची मागणीही वाढलेली आहे. ब्लॉक चेन तंत्रज्ञान हे २०१८ च्या बजेटमध्ये अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी उल्लेख केला आहे. तसेच ब्लॉक चेन तंत्रज्ञान हे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वापर केल्यामुळे आर्थिक बाजारपेठ सुधारेल. आजच्या काळामध्ये व्यवहार हे ऑनलाईन स्वरूपाचे झाल्यामुळे निःसंशयपणे अशा साधन सामग्रीमुळे व इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणांमुळे पारंपरिक पद्धतीची कार्यक्षमता सुधारली आहे. यावेळी ब्लॉक चेन यंत्रणेत कोणतेही स्पष्ट मानके नाहीत. हे सर्व व्यवहार आभासी व इलेक्ट्रॉनिक चलनानुसार होणारे असल्यामुळे सार्वजनिक इंटरनेटची सुविधा करणे आवश्यक आहेत. तसेच ब्लॉक चेन यंत्रणेत उद्भवणारे फायदे तसेच जोखीम परिणाम ब्लॉक चेन यंत्रणेच्या वापरामुळे बरेच प्रश्न उपस्थित होत आहेत.

ब्लॉक चेन यंत्रणाही वित्तीय प्रणालीच्या मार्गामध्ये अवलंबन केल्यामुळे वित्तीय प्रणालीच्या मार्गामध्ये अवलंबन केल्यामुळे वित्तीय मार्ग हे सोपे व सुरळीत पद्धतीने होण्याची शक्यता आहे. हे ब्लॉक चेन यंत्रणेच्या वापरावर निर्धारित केले जाऊ शकते. ब्लॉक चेन यंत्रणेचा वापर हा आयएसओ बिलीयन यूएस योग्य पद्धतीने वापर केला आहे. जागतिक स्पर्धामध्ये टिकून राहण्यासाठीदेखील डिजीटल चलन हे उपयोगी होईल. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये क्रांतीकारी बदल होण्यासाठी २०१८ मध्ये अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी ब्लॉक चेन यंत्रणा अर्थव्यवस्थेमध्ये अवलंब करण्यासाठी एक विशिष्ट समिती तयार केली आहे. ब्लॉक चेन म्हणजे एक सार्वजनिक आभासी व इलेक्ट्रॉनिक खाते असून, यामध्ये येणाऱ्या सूचना ब्लॉकची प्रामुख्याने अदलाबदल करणे होय. हे सार्वजनिक खाते असल्याने ते सर्वच व्यक्ती बघू शकतात व देवाण-घेवाणीचे व्यवहार करू शकतात. हे खाते एका व्यक्तीच्या नियंत्रणाखाली नाही. यामुळे कमी कालावधीत व्यवहार पूर्ण होतात. या पद्धतीची प्रणाली बिकॉईन चलनामध्ये वापरली गेली आहे. या प्रणालीमध्ये बिकॉईनचे चढउतार हे ब्लॉक चेन या यंत्रणेमुळे समजणे सोपे झाले आहे. डिजीटल चलन वापरण्याच्या भोवतालच्या अस्पष्टतेमुळे त्याच्या अनारक्षित स्वीकृती, विश्वास आणि विश्लेषणासाठी पुरेशी जागा शिळक आहे. जे नेटवर्कच्या प्रसारासाठी मुख्य ड्रायव्हर हे खाते सार्वजनिक खाते असले तरी नियंत्रण हे व्यवस्थापनाने केले आहे. हायटेक पेमेंट इन्फ्रॅस्ट्रक्चर तसेच निर्माता आणि ग्राहक यांच्यात नेटवर्क तयार करण्याच्या इन्फ्रॅस्ट्रक्चरमध्ये असे उत्पादन असते. ब्लॉक चेन यंत्रणाही वित्तीय प्रणालीमध्ये वापरली जाऊ शकते. तसेच सामान्य नागरिकांना या यंत्रणेचा पुरेसा फायदा होणार नाही.

Leena Pandhare

PRINCIPAL

H.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20 Page :43

माहितीच्या स्वरूपात आहेत. तसेच ही माहिती गणितीय स्वरूपात असल्यामुळे गोपनीयता ठेवणे हे सोपे आहेत. ई-पैशाच्या यशाची उत्क्रांतीसाठी मानकीकरण, सुसंगत आणि नवीनता यात विश्वास, भरोसा व गॅरंटी या निकर्षावर इमारत उभी आहेत. तसेच हे सहा निकर्षांवर आवश्यक आहेत.

भविष्यामध्ये सर्वच क्षेत्रामध्ये डिजीटल होत आहेत आणि आधुनिक युगात डिजीटल चलन आणणारा प्रसार करणारे नेटवर्क व प्रणाली ही काळाची गरज आहेत. तसेच डिजीटल चलन वापरण्याच्या अनेक जोखमीसुद्धा निर्माण होते. तसेच फायदे होतील, अशा संभाव्यता मानल्या गेल्या आहेत.

संशोधन विधान

वित्तीय प्रणालीमध्ये ब्लॉक चेन : शाप की वरदान

उद्दिष्टे

१. ब्लॉक चेन यंत्रणेचा अभ्यास करणे
२. ब्लॉक चेन यंत्रणेच्या फायदे व जोखमीचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गरज

डिजीटल चलन हे भारतामध्ये सर्वच क्षेत्रात वापर केलेला आहे. तसेच ई-पेमेंट पद्धतीमुळे देखील वित्तीय प्रणाली ही अधिक प्रमाणात विकसित होईल. यामुळे शेअर्स मार्केट व फंड ट्रान्सफर करणे यातील जोखमीचा अभ्यास केला जाईल. त्यामुळे असंख्य क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात फायदे होणार आहेत. शैक्षणिक संस्था, मतदान केंद्र, सरकारी योजना, आरोग्य सेवा, डिजीटल तसेच व्यवसायासाठी पर्यावरणासाठी सरकारी योजनेसाठी वित्तीय व्यवहार सुलभ होण्यासाठी ब्लॉक चेन यंत्रणेचा वापर हा केला जाईल.

ब्लॉक चेन यंत्रणेमुळे इलेक्ट्रॉनिक व वित्त प्रणालीमध्ये व्यवहाराची कार्यक्षमता मध्ये वाढ झाली.

इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट पद्धती १९६० पासून अस्तित्वात आली आहे. तसेच इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर तसेच जमिनीची खरेदी-विक्री व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तींच्या व्यवहारांची कार्यक्षमता ही वाढत आहेत. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरदेखील मोठ्या प्रमाणात पैशांची देवाणघेवाण आणि हस्तांतरण करण्यासाठी केली जात होती. तसेच ती ब्लॉक चेन यंत्रणेनुसार केली जात असते.

भारतीय चलन आणि विदेशी चलनाची अदलाबदल करण्यासाठी योग्य प्रणाली असून, चलनाची अदलाबदल करणे हे पारंपरिक पद्धतीने सोपे व सुलभ अशी प्रणाली नव्हती. त्यामुळे चलनाची किमतीत वाढ व घट समजणे सोपे होत नव्हते. परंतु बीटकॉइनमध्ये वापरलेली प्रणाली ब्लॉक चेनमार्फत चलनाच्या किमतीतील चढ उताराचा सविस्तर पद्धतीने

YOUNG RESEARCHERS: 2019-20 Page :438

हे व्यवहार समजण्यास मदत होते.

डिजीटल चलनाचा विकास करणे आणि ब्लॉक चेन यंत्रणेचा वापर व विकास करणे. डिजीटल हे भारतामध्ये सर्वच क्षेत्रात वापर केलेला आहे. तसेच ई- पेमेंट पद्धतीमुळे देखील वित्तीय प्रणाली ही अधिक प्रमाणात विकसित होईल, यामुळे शेअर्स मार्केट व फंड ट्रान्सफर करणे यातील जोखिमांचा अभ्यास केला जाईल. त्यामुळे असंख्य क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात फायदे होणार आहेत. शैक्षणिक संस्था, मतदान केंद्र, सरकारी योजना, आरोग्य सेवा, डिजीटल तसेच व्यवसायासाठी पर्यावरणासाठी सरकारी योजनेसाठी, वित्तीय व्यवहार सुलभ होण्यासाठी ब्लॉक चेन यंत्रणेचा वापर हा केला जाईल.

बीट कॉईनच्या वापराचे विविध फायदे आणि ब्लॉक चेन यंत्रणेचा सुरक्षित व्यवहार

बीटकॉईन हे आभासी चलन असल्यामुळे तसेच ते इलाक्ट्रॉनिक चलन वापरणे कठीण आहे. त्यामधील विसंगतता आणि विषमता आणि स्पर्धात्मकतेमुळे अशा साधनांकडे नागरिकांना आकर्षण कमी असते व डिजीटल साक्षरता भारताची कमी असल्यामुळे लोक याबाबत शाश्वत नाहीत आणि याविषयी संपूर्ण ज्ञानही नाही.

डिजीटल चलनामुळे आणि ब्लॉक चेनला अनेक बँकांना परवाना दिला आहे.

ऑक्टोबर २०१७ च्या अखेरीस रिपलने आपल्या ब्लॉक चेन यंत्रणा तसेच इलेक्ट्रॉनिक मनीचा वापर करणे व ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी १०० हून अधिक बँकांना परवाना दिला गेलेला आहे. ब्लॉक चेनमुळे बँका व बँकांतील व्यवहार करणे सुलभ झाले आहेत. त्यामुळे पारंपरिक साधनांची कार्यक्षमता वाढली आहेत.

संशोधन पद्धती

संकल्पानत्मक संशोधन पद्धतीचा अभ्यास करणे तसेच दुय्यम पुस्तक संशोधन पत्रिका वर्तमानपत्र, विविध वेबसाईटवरील माहिती याचा वापर करून माहितीचे संकलन केले आहे.

विश्लेषण

१. बिटकॉईन संकल्पना

बिटकॉईन पारंपरिक ऑनलाईन पेमेंट यंत्रणेपेक्षा कमी व्यवहार शुल्क देण्याचे आश्वासन देतो आणि सरकार द्वारा जारी केलेल्या चलनापेक्षा विकेंद्रीत प्राधिकरणाद्वारे चालविले जाते.

कोणतेही भौतिक बिटकॉईन्स नाहीत. केवळ सार्वजनिक खात्यावर ठेवलेले शिल्लक आहेत. हे सर्व बिटकॉईन व्यवहारासह संगणकीय उर्जेचा मोठ्या प्रमाणाद्वारे सत्यापित केले गेले आहेत. बिटकॉईन्स कोणत्याही बँका किंवा सरकारांकडून जारी केल्या जात नाहीत किंवा पाठिंबा दिला जात नाही. वस्तू म्हणून वैयक्तिक बिटकॉईन्स मौल्यवान नसतात. ते कायदेशीर निवेदन नसते.

२. बिटकॉईनचे बदलते दर

Leena Pandhara

बिटकॉइनमध्ये गुंतवणूक केल्यामुळे अनेक जोखीम आहेत. कारण आभासी चलन जोखीम आहेत. कारण आभासी चलन असल्यास चढउतार लवकर होत असतो. यावर्षी सुरुवातीच्या वेळी बिटकॉइनची किंमत फक्त १००० डॉलर होती. ती २९ नोव्हेंबरला बिटकॉइनची किंमत ११,००० डॉलरपर्यंत वाढली.

जागतिक स्पर्धांना किंवा जागतिक स्पर्धांमध्ये टिकून राहण्यासाठीदेखील डिजीटल चलन हे शक्य होईल तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये क्रांतीकारी बदल होण्यासाठी २०१८ मध्ये अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी ब्लॉक चेन यंत्रणा अर्थव्यवस्थेमध्ये अवलंब करण्यासाठी एक विशिष्ट समिती तयार केलेली आहे.

बिटकॉइन हे चलन भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये लागू करणे किंवा बँकेने परवाना देणे हे चुकची ठरू शकते. कारण भारतामध्ये डिजीटल साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी आहेत. ते साधारण ३० ते ३५ % इतकेच असेल.

३. ब्लॉक चेनचे फायदे

ब्लॉक चेन ही एक यंत्रणा आहे जी बिटकॉइनमध्ये वापरली गेली होती. ही यंत्रणा बिटकॉइनमध्ये झालेले चढ-उतार दर्शवत आहेत. ब्लॉक चेनमुळे भारतीय वित्तीय प्रणालीला फायदा होणार आहे. ब्लॉक चेनमुळे अनेक क्षेत्रांना फायदा होणार आहे. व्यवसायासाठी, पर्यावरणासाठी सरकारी योजनांसाठी व वित्तीय व्यवहार सुलभ होण्यासाठी तसेच मतदान केंद्र आणि आरोग्यासाठी व डिजीटल पहचान होण्यासाठी ही ब्लॉक चेनचा वापर केला जाईल.

तसेच ब्लॉक चेन यंत्रणेमुळे अनेक फायदे ही अर्थव्यवस्थेला होणार आहेत. जसे इंटरनेटचा आधार असल्यामुळे व्यवहार हे जलद गतीने होतील व व्यवहाराचे भौतिक स्वरूप असल्यामुळे व्यवहारांचा दर्जा वाढेल व नागरिकांचा विश्वासही वाढला जाईल. त्यामुळे नागरिकांच्या व्यवहाराबाबत सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजू समजतील तसेच उत्पादनामध्ये सुधारणा होतील व मध्यस्थ व दलालच कमी होतील. त्यामुळे हे व्यवहार सुलभ होतील.

Leena Pandhure

- १ ब्लॉक चेन यंत्रणेमुळे व डिजीटल चलनामुळे वित्त प्रणाली ही इंटरनेटचा आधार चालणारी प्रणाली असल्यामुळे व्यवहारांना सुरक्षा मिळेल.
- २ ब्लॉक चेन यंत्रणेमुळे दलाल आणि मध्यस्थ हे नाहीसे झाल्यामुळे खर्च कमी झाले.
- ३ ब्लॉक चेन यंत्रणेमुळे खर्च कमी झाला आहे व ही प्रणाली सार्वजनिक असल्यामुळे व्यवहार जलद होतील.
- ४ ब्लॉक चेनमुळे आणि डिजीटल चलन असल्यामुळे व भौतिक स्वरूप नाहीत व त्यामुळे व्यवहारात गोपनीयता बाळगावी लागत नाही.
- ५ डिजीटल चलन असल्यामुळे व इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीचे व्यवहार असल्यास व्यवहाराच्या दर्जात वाढ होईल.
- ६ ब्लॉक चेनमुळे व्यवहाराच्या दर्जात वाढ झाल्यामुळे ग्राहकांच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजू समजतील.
- ७ ब्लॉक चेनचा वापर तसेच डिजीटल चलनाचा वापर केल्यास व्यवहार हे ऑनलाइन स्वरूपाचे केल्याने तसेच ग्राहकाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजू समजल्यामुळे उत्पादन सुधारेल.
- ८ वित्तीय प्रणालीमध्ये ब्लॉक चेनचा वापर केल्यामुळे ग्राहक राजा समाधानी होईल.

बिटकॉईनबाबत जोखीम

१. गैरधंद्यांमध्ये वापर

किप्टो - ब्लॉकचेनमधील कमरततेची यादी बरीच लांब आहे तर ब्लॉक मनी, मनी लॉडिंग, दहशतवाद, गुन्हेगारी प्रवृत्ती, इलेक्ट्रॉनिक गुन्हा असे वित्तपुरवठा आणि असे इतर बेकायदेशीर क्रियांबद्दल जोखीम आहेत.

२. दिवाळखोरी

दिवाळखोरी आणि व्यक्ती मंद होणे किंवा शारीरिक असंतुलन झाल्यामुळे देखील या यंत्रणेचा वापर करणे अशक्य होते.

३. आर्थिक गोपनीयता पाळणे आवश्यक

डिजीटल चलनासाठी नियमन चौकट सार्वजनिक संरक्षण आणि गुन्हेगारी गतिविधींना लढा देण्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा अधिक असते. तथापि नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानांचा विकास रोखण्यासाठी सावधानता पाळली नाहीत तर हे जोखमी तयार होते.

४. गॅरंटी नाही

रिझर्व्ह बँक ते बीट कॉईन व इलेक्ट्रॉनिक चलनांना दिलेले नाहीत.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वसाधारणपणे डिजीटल चलनामध्ये वित्तीय प्रणाली मार्गात

ब्लॉक चेन यंत्रणा आणल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोणते फायदे तसेच तोटे होतील, याबद्दल सविस्तर अभ्यास केला आहे.

डिजीटल चलन म्हणजेच बिटकॉइनच्या वापरासाठी विश्लेषण प्रदान केले जाते. तरी असे दिसून येते की, जरी काही संस्थात्मक, औपचारिक अटी पूर्ण केल्या तर डिजीटल चलनामुळे नाहीत तर ब्लॉक चेन या यंत्रणेमुळेच भारताची इ व्यवसायाचे व वित्तीय प्रणालीचे भविष्य उज्वल होईल. आणि ब्लॉक चेनचा वापर हा वित्तीय प्रणालीमध्ये केल्यामुळे व्यापारात सुलभता येईल. मध्यस्थ कमी झाल्यामुळे खर्चात कपात केली जाईल. इतर देशांमध्ये डिजीटल चलन वापरण्याचे फायदेही झाले आहेत.

डिजीटल चलन हे वापरणे धोक्याचे ठरले; परंतु सरकारने यासाठी मान्यता दिल्या व ही यंत्रणा सार्वजनिक स्वरूपाची न करता सरकारी स्वरूपाची केल्यावरच या ब्लॉक चेन व डिजीटल चलनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे यामुळे आर्थिक क्रांती होईल व देश सक्षम होऊन बँकांचे व्यवहार स्वरूपाचे न राहता हे आधुनिक स्वरूपाचे होतील.

डिजीटल चलनामध्ये ब्लॉक चेनचा वापर हा योग्य स्वरूपात केला तसेच ब्लॉक चेन हे सार्वजनिक स्वरूपाचे न करता त्यावर रिझर्व्ह बँकेचे व सरकारचे वर्चस्व निर्माण केल्यामुळे ही यंत्रणा वरदान ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

दीपक शिकापूरकर, कॅशलेस : तुला देतो इ-पैसा (संपदा मासिक)

वर्तमानपत्र : महाराष्ट्र टाईम्स

www.investor.gov/gigita

<https://www.coinbase.com>

<https://markets.businessinsider.com> www.investopedia.com

IQAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

दूरसंचार क्षेत्रात रिलायन्स जियो
कंपनीचा विकास : एक अभ्यास

सातवी राज्यस्तरीय संशोधन
पेपर सादरीकरण स्पर्धा

महाराष्ट्र शिक्षण सोसायटी, गरवारे कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पुणे

संशोधक विद्यार्थी
अक्षदा सोमनाथ गायकवाड
M. Com. II
gaikwadakshada26@gmail.com

प्रा. डॉ. करुणा दीपक कुशारे
कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय, नाशिकरोड

ब्लॉक चेन यंत्रणा आणल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोणते फायदे तसेच तोटे होतील, याबद्दल सविस्तर अभ्यास केला आहे.

डिजीटल चलन म्हणजेच बिटकॉईनच्या वापरासाठी विश्लेषण प्रदान केले जाते. तरी असे दिसून येते की, जरी काही संस्थात्मक, औपचारिक अटी पूर्ण केल्या तर डिजीटल चलनामुळे नाहीत तर ब्लॉक चेन या यंत्रणेमुळेच भारताची इ व्यवसायाचे व वित्तीय प्रणालीचे भविष्य उज्वल होईल. आणि ब्लॉक चेनचा वापर हा वित्तीय प्रणालीमध्ये केल्यामुळे व्यापारात सुलभता येईल. मध्यस्थ कमी झाल्यामुळे खर्चात कपात केली जाईल. इतर देशांमध्ये डिजीटल चलन वापरण्याचे फायदेही झाले आहेत.

डिजीटल चलन हे वापरणे धोक्याचे ठरले; परंतु सरकारने यासाठी मान्यता दिल्या व ही यंत्रणा सार्वजनिक स्वरूपाची न करता सरकारी स्वरूपाची केल्यावरच या ब्लॉक चेन व डिजीटल चलनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे यामुळे आर्थिक क्रांती होईल व देश सक्षम होऊन बँकांचे व्यवहार स्वरूपाचे न राहता हे आधुनिक स्वरूपाचे होतील.

डिजीटल चलनामध्ये ब्लॉक चेनचा वापर हा योग्य स्वरूपात केला तसेच ब्लॉक चेन हे सार्वजनिक स्वरूपाचे न करता त्यावर रिझर्व्ह बँकेचे व सरकारचे वर्चस्व निर्माण केल्यामुळे ही यंत्रणा चरदान ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

दीपक शिकापूरकर, कॅशलेस : तुला देतो इ-पैसा (संपदा मासिक)

वर्तमानपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स

www.investor.gov/gigita

<https://www.coinbase.com>

<https://markets.businessinsider.com> www.investopedia.com

प्रस्तावना

भारतातील दूरसंचार नेटवर्क जगातील २ क्रमांकाचे आहे. १ मे २००१ रोजी १.१३ अब्ज ग्राहकांसह टेलिफोन वापरणाऱ्या, मोबाईल फोन, संख्येनुसार भारतातील हे नेटवर्क आहे. ३१ जुलै २०१८ पर्यंत भारतात जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा इंटरनेट बेस आहे. यात देशामध्ये ४६०.०४ दशलक्ष ब्रॉडबैंड इंटरनेट ग्राहक आहेत.

भारतीय दूरसंचार उद्योगातील प्रमुख क्षेत्र म्हणजे देशातील इंटरनेट, टेलिफोन, दूरदर्शन प्रसारण उद्योग आहे. जे अन्नाच्या पिढीच्या नेटवर्कमध्ये रूपांतरीत करण्याच्या प्रक्रियेत आहेत. आधुनिक काळात डिजीटल टेलिफोन एक्स्चेंज, मोबाईल स्विचिंग, सेंटर मीडिया, यासारख्या आधुनिक नेटवर्क घटकांचा वापर केला जातो. विविध प्रकारच्या ट्रान्समिशनद्वारे कोरवर गेटवे यांनी सिग्नलिंग गेट वे, फायबर ऑप्टिक्स, मायक्रोबिट रेडिओ रिले नेटवर्कचा वापर करून एकमेकांशी जोडलेले आहेत. वायरलेस तंत्रज्ञानाद्वारे मोठ्या प्रमाणात वैविध्यपूर्ण ग्राहकांना कोरशी जोडणारे ॲक्सेस नेटवर्क वेगवेगळ्या तांबे, जोडी, ऑप्टिकल फायबर आहे. गेल्या काही वर्षांत टेलिकॉम क्षेत्रात व्यापक बदल झालेले आहेत. तसेच प्रत्येक उद्योगांमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाने कशा सेवा दिल्या जातात, यावर पुन्हा विचार केला आहे. दूरसंचार उद्योग हा एक उद्योगमुख उद्योग आहे. या क्षेत्राचा विकास अतिशय वेगाने झाला आहे. भारताच्या जीडीपीमध्ये भारतीय मोबाईल अर्थव्यवस्थेमुळे वेगाने वाढ झालेली दिसून येते. अलिकडील काळात रिलायन्स जिओने भारतीय दूरसंचार उद्योगाला मोठा धक्का दिला आहे. यात विनामूल्य सेवा देणे, फ्री कॉलिंग, इंटरनेट फ्री, अशाप्रकारच्या विविध आकर्षक सवलती देऊन ग्राहकांना प्रेरित केले जाते. तसेच ४ जी, ५ जी नेटवर्क इतर कंपन्यांसाठी हा गंभीर धोका रिलायन्स जिओने नवीन सवलती आणून इतर सेवा पुरवठादारांना नवीन प्रकारांच्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. १९९० च्या दशकापासून भारतीय दूरसंचार उद्योगात बाजार उद्दीरण व वाढीचा वेग जास्त होतो आणि आता तो जगातील सर्वाधिक स्पर्धात्मक आणि वेगाने वाढणाऱ्या दूरसंचार बाजारपेठांपैकी एक बनला आहे. २००१ साली ३७ दशलक्ष ग्राहकांवरून २०११ या वर्षात ६.८४६ दशलक्ष ग्राहकांपर्यंत अवघ्या १० वर्षांत हे उद्योग २० पेक्षा जास्त वेळा वाढले आहेत. जुलै २००१ पर्यंत ११५७.०४ दशलक्षपेक्षा अधिक वापरकर्त्यांसह भारताचाच जगातील सर्वात मोठा मोबाईल फोन वापरकर्ता आधार आहे. टेलिकम्युनिशनने भारताच्या सामाजिक आर्थिक विकासास पाठिंबा दिला आहे. तसेच काही प्रमाणात ग्रामीण, शहरी डिजीटल विभाजन कमी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. तसेच त्या भागातील लोकांसाठी मोठ्या प्रमाणात शिक्षण कार्यक्रम देण्यासाठी सरकारने दूरसंचार सुविधांचा व्यावसायिक उपयोग केला आहे. तसेच ग्राहकांचा ट्रेंड बदलल्याने हा उद्योग निकृष्ट डिजीटल अर्थव्यवस्थेमध्ये भरभराट केली पाहिजे. त्याऐवजीने जगण्यासाठी लढा देत आहेत. पारंपरिक उद्योग अडचणीत सापडल्यामुळे एकेकाळी नावीन्यपूर्ण क्षेत्रात सार्वजनिक सार्वधुनिक काळातील कनेक्टिव्हिटीचा पाया पुरविल्यानंतर टेलिकॉम

कंपन्यांनी वाढत्या अडचणीत सापडल्यामुळे एकेकाळी तो नावीन्यपूर्ण क्षेत्रात सर्वात पुढे होता.

संशोधन विधान

दूरसंचार क्षेत्रात 'रिलायन्स जिओ' कंपनीचा विकास : एक अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. दूरसंचार क्षेत्रात असलेली स्पर्धात्मक स्थितीचा अभ्यास करणे.
२. रिलायन्स जिओच्या दूरसंचार क्षेत्रातील योगदान

संशोधनाची गरज

लंडन येथील जीएसएमएनुसार २०१५ मध्ये भारताच्या वार्षिक सकल उत्पन्नात ६.५ टक्के वाटा आहे तर रुपयात त्याचे मूल्य ९ लाख कोटी होते. (१३० बिलियन अमेरिकन डॉलर) असून, एकूण २.२ लक्ष लोकांना रोजगाराच्या संधी आहेत. त्यावरून भारताच्या जीडीपीमध्ये दूरसंचार क्षेत्राचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. मे २०१९ मध्ये ब्रॉडबैंड सबस्क्रायबर ५८१.५१ लक्ष, मोबाईल धारकांची संख्या १.१६१ कोटी असून, एकूण टेलिफोनधारक १.१८३ कोटी आहेत तर दर महिन्याला ६ लाख २० हजार टेलिफोन धारक नव्याने खरेदी करतात. हाच वाटा २०१९-२० मध्ये वार्षिक सकल उत्पन्नात ८.२% राहिल, असे मत इकॉनॉमिक्स सर्वेमध्ये व्यक्त केले आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, अर्थव्यवस्थेत दूरसंचार क्षेत्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. तसेच नवनवीन कंपन्या ग्राहकांना सेवा देण्यासाठी तत्पर आहेत.

दूरसंचार क्षेत्राची आजच्या काळातील महत्त्वाची भूमिका

टेलिकॉम इंडस्ट्रीचे सामाजिक महत्त्व चांगल्याप्रकारे स्वीकारण्यात आलेले आहे व लोकांना चांगल्याप्रकारे समजले गेले आहे. हे त्यांच्या जवळचे प्रतिबिंब आहे. खाली प्रभाव पाडणारी खालील प्रमुख बाबी आहेत.

दूरसंचार सामाजिक संप्रेषणाची तांत्रिक आदानप्रदान करते. व्यवसायापासून ते कुटुंबापर्यंत समाजातील मूलभूत कार्यात संवादाची मुख्य भूमिका असते. खरे तर लोकांमधील संवाद एखाद्या संस्थेच्या, समुदायाला किंवा समाजाच्या व्यक्तींच्या संग्रहातून काय वेगळे करते, याचा सार आहे. संप्रेषण, वेब ब्राऊझिंगपासूनचे सेलफोन कॉलपर्यंत त्वरित संदेशाकडे जाणे आपण कसे कार्य करतो, कसे खेळतो आणि कसे जगतो याविषयी संवाद वाढत केला आहे.

दूरसंचार राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा पुरवितो. नैसर्गिक आपत्ती पुनर्प्राप्तीपासून ते जन्मभूमीची सुरक्षा, महत्त्वपूर्ण बुद्धीमतेची संप्रेषण, सतत लष्करी श्रेष्ठतेपर्यंत दूरसंचारही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जेव्हा एखादा विषय विरोधकांचा सामना करतो. तेव्हा केवळ दूरसंचार क्षमता टिकवून ठेवणेच नव्हे तर उत्कृष्ट क्षमता टिकवून ठेवणेच नव्हे तर उत्कृष्ट क्षमता असणेदेखील आवश्यक असेल. तंत्रज्ञानात नावीन्य, अनुप्रयोगदेखील आणि सेवांसाठी परदेशी स्रोतांवर अवलंबून असलेल्या संभाव्य जोखीम आहेत.

Leena Pandhare

अशाप्रकारे दूरसंचार क्षेत्राची आजच्या आधुनिक युगात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावत असते. वाढती किंमत, राष्ट्रीय सुरक्षा समस्या आणि प्रत्येक वापरकर्त्यांचा घटणारा सरासरी महसूल अशी अपेक्षित वाढ यामुळे बाधा निर्माण होतात. वायर टेलिकम्युनिकेशन्समध्ये करिअर्स मार्केट, टेलिफोन सेवा, ब्रॉड बँड इंटरनेट सेवा आणि डायरेक्ट टू होम सेवांमध्ये विभागण्यात आलेले आहे. २०१८ मध्ये स्थिर टेलिफोन सेवांमध्ये वायर टेलिकम्युनिकेशन करिअर्स मार्केटमध्ये ६२.१ इतका मोठा वाटा होता तर ब्रॉड बँड इंटरनेट सेवा विभागामध्ये १५.४ % एवढा (सीजीआर)ने वाढला. त्यानंतर वायरलेस टेलिकम्युनिकेशन करिअर्स मार्केट हे पुढे वायरलेस इंटरनेट सेवा आणि मोबाईल टेलिफोन सेवांमध्ये विभागले गेले आहे व त्यात २०१८ मध्ये ६१.८ टक्के इतका मोठा वाटा होता. तसेच कॅम्प्युनिकेशन्स हार्डवेअर मार्केटला सामान्य संप्रेषण उपकरणे, संप्रेषण उपकरणे, टेलिकॉम इन्फ्रास्ट्रक्चर या उपकरणांमध्ये विभागण्यात आले आहे. या उपकरणांचा २०१८ मध्ये संचार हार्डवेअर बाजाराचा सर्वाधिक वाटा ५६.८ टक्के होता. त्याचप्रमाणे इन्फ्रास्ट्रक्चर उपकरणांचा विभाग सर्वाधिक ७.७१ सीजीआरने वाढेल. सॅटलाईन टेलिकम्युनिकेशन्सचा २०१८ मध्ये उपग्रह आणि दूरसंचार पूर्तविक्रेता विभाग सर्वाधिक ३% सीजीआरने वाढेल. टेलिकॉम उद्योगांसाठी एशिया पॅसिफिक ही सर्वात मोठी बाजारपेठ आहे. २०१८ मध्ये जागतिक बाजारपेठेत हे प्रमाण ३६.३६ टक्के तर उत्तर अमेरिका, पश्चिम युरोप आणि त्यानंतर इतर विभागांचे क्रमांक लागतो.

भारतीय दूरसंचार क्षेत्रात रिलायन्स जिओने केलेले योगदान

रिलायन्स जिओ कंपनी ही एक भारतीय दूरसंचार कंपनी आहे. ही कंपनी संपूर्ण मालकीची आहे. रिलायन्स इंडस्ट्रीची ही उपकंपनी आहे. कंपनी मुंबई, महाराष्ट्र येथे आहे. हे सर्व २२ टेलिकॉम सर्कलमध्ये कव्हेरेज असलेले एक राष्ट्रीय एलटीई नेटवर्क चालवते. ही ४ जी नेटवर्क व्हाईस सेवा देतात. व्हाईस लीव्हर एलटीई वापरते. ही कंपनीची निश्चित लाईन टेलिफोन, मोबाईल टेलिफोन, वायरलेस ब्रॉडबँड, इंटरनेट सेवा इत्यादी उत्पादने घेतात. तसेच या कंपनीचा महसूल ११.६७९ २०१९ नुसार आहे. २०१९ नुसार ३,६३१२ कोटी परिचालन उत्पन्न आहे. निव्वळ उत्पन्न १.१४८ कोटी आहे तर एकूण मालमत्ता १,८७७२०९ आहे. जिओने २७ बी. २०१५ रोजी भागीदार आणि कर्मचाऱ्यांच्या सह लॉन्च केले आहे आणि ५ सप्टेंबर २०१८ रोजी सार्वजनिकपणे उपलब्ध झाले. ३० सप्टेंबर २०१९ पर्यंत हे भारतातील सर्वात दुसरे मोठे मोबाईल नेटवर्क ऑपरेटर आहे आणि सर्वात मोठे जागतिक मोबाईल नेटवर्क ऑपरेटर जगात ३५५.१९ दशलक्ष आहेत. हे देशातील ४ क्रमांकाचे दूरध्वनी प्रदाता आहे. २०१९ मध्ये जिओने होम ब्रॉड बँड टेलिव्हिजन आणि टेलिफोन सेवा देऊन होम सर्व्हिसमध्ये फायबर लॉन्च केले.

संशोधन पद्धती

प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोत

माहितीचे संकलन करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांचा प्रस्तुत संशोधनासाठी

सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला. संशोधनासाठी आवश्यक माहिती भरून घेण्यासाठी गुगल फॉर्मचा वापर करून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली व त्याचे विश्लेषण करण्यात आले.

गुगल फॉर्मद्वारे भरून घेण्यात आलेल्या प्रश्नावलीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे स्मार्ट फोन वापरण्याचा कालावधी

प्रतिसादक	१ वर्ष	२ वर्षे	३ वर्षे
२०	०५	०७	०८

कार्डचे नाव

प्रतिसादक	बीएसएनएल	आयडिया	व्होडाफोन	जियो	इतर
२०	०२	०२	०४	१०	०३

वरील तक्त्यावरून सर्वसाधारणपणे महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी या जवळपास २ ते ३ वर्षांपासून मोबाईल वापरताना दिसतात. त्यात सर्वाधिक लोकप्रिय कंपनी म्हणून आयडियाला प्राधान्य दिले जाते.

सध्या वापरत आणलेल्या कार्ड कंपनीचे नाव

प्रतिसादक	बीएसएनएल	आयडिया	व्होडाफोन	जियो	इतर
२०	०१	०२	०४	१०	०३

आपले कार्ड बदलण्याचे कारण

प्रतिसादक	कमी कॉलदर	जास्त डेटा	तांत्रिक अडचणी	इतर
२०	१०	१२	१८	०२

(एकापेक्षा अधिक पर्यायास प्रतिसाद दिला आहे.)

वरील तक्त्यावरून ५०% तरुणींनी जिओ कंपनीचे कार्ड खरेदी केले आहे. ते खरेदी करण्यामागचे मुख्य कारण म्हणजे अगोदरच्या कंपनीद्वारे मिळणाऱ्या सेवांमध्ये तांत्रिक अडचणी येत असल्यामुळे ग्राहक समाधानी नव्हते तर जिओ कंपनीने कमी दरात अधिक टॉक टाइम व डाटा दिला असल्याने ग्राहक जिओकडे आकर्षित झालेले दिसून येतात. ७५% ग्राहक सध्या वापरत असलेल्या कंपनीच्या सेवांबाबत समाधानी असल्याचे दिसून येते.

जिओ कंपनीबाबत ग्राहकांचे मत

जिओ कंपनीद्वारे कमी दराने कॉलरेट व जास्त डेटा उपलब्ध करून दिल्याने ग्राहक इतर कंपन्यांचे कार्ड बंद करून जिओ कंपनीचे कार्ड खरेदी करीत आहेत. मात्र सध्या ज्या प्रमाणात कॉलरेटमध्ये वृद्धीबाबत होणाऱ्या बदलांबाबत ग्राहकांनी नाराजी व्यक्त केलेली आहे. ग्राहक टिकविण्यासाठी रिलायन्स जिओने केलेली उपाययोजना

१. रिलायन्स जिओनी सांगितलेल्या कंपनीचे ग्राहक बोयमधील नगण्य भागासाठी जिओ प्राईम सदस्य आहेत आणि नॉन प्राईम सदस्य आहेत.

२. ३० मार्च २०१८ रोजी प्राईम रॉयलही प्रोग्रामच्या १७५ दशलक्ष विद्यमान वापरकर्त्यांशी विनामूल्य आणखी एक वर्षासाठी सदस्यता वाढविली होती. नवीन सदस्यांसाठी विक्री प्राईम मॅबरशीपची किंमत ९९ रुपये आहे.

जिओ प्राईम सदस्यता नोंदणीकृत रिलायन्स जिओ वापरकर्त्यांनी थेट टीव्ही चॅनेल, चित्रपट आणि संगीत, उच्च डेटा लाभ तसेच कमी दरांसह, विनामूल्य लघूप्रयोग आणि सेवांमध्ये प्रवेश देते.

१. मॉर्गन स्टॅनलीच्या अहवालात म्हटले आहे की, रिलायन्स जिओचे नजिकच्या काळात ग्राहक संपादन व धारणा यावर लक्ष केंद्रीत आहे. सध्याच्या वापरकर्त्यांसाठी प्राईम भूलकाची आकारणी कदाचित रिलायन्स विक्रीसाठी काही ग्राहकांची मंथनावर अवलंबून असते.

मॉर्गन स्टॅनलेला २०१८-२९ या आर्थिक वर्षासाठी व्याज, कर घसारा आणि कर्जशक्तीच्या आधीच्या रिलायन्स कमाईवर ७% परिणाम असण्याची अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वसाधारणपणे दूरसंचार क्षेत्रात रिलायन्स जिओ कंपनीचा विकास : एक अभ्यास याविषयीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

वाढत्या बाजारपेठेच्या स्पर्धेमध्ये टिकून राहण्यासाठी दूरसंचार कंपन्यांची चालणारी ओढाओढ रिलायन्स जिओ कंपनीच्या तुलनेत दिसून येत आहे. सदर संशोधनाची पद्धती ही प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्यानुसार केलेले आहे व यात संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

सद्यकालीन परिस्थिती बघता जिओ रिलायन्स जिओ कंपनी ही आघाडीवर असल्याचे दिसून येते तर कंपन्यांच्या तुलनेने याचे मुख्य कारण या कंपनीने दिलेल्या आकर्षक सबलती, ग्राहकांना आकर्षून घेणे, यामुळे या कंपनीचे दूरसंचार क्षेत्रात नाव उंचावलेले आपणास दिसून येत आहे. हे संशोधन करताना गुगल फॉर्मद्वारे २० प्रतिसादकांची प्रश्नावली भरून घेऊन त्याचा प्रतिसाद घेण्यात आला आहे.

संदर्भ सूची

कपूर, व्यावसायिक संशोधन पद्धती

लोकमत, वर्तमानपत्र

योजना, मासिक

www.reliancejio.com

Leena Pandhure

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

[Signature]
IQAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

शोध प्रबंध

Cyber Crime - A Challenge to the Digital Banking System

Priyanka Jadhav

* सादरकर्त्री *

कै.बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
नाशिकरोड

मो.नं.८१८०९०९४६३

e-mail : priyankajadhav110796@gmail.com

* मार्गदर्शक *

श्रीमती आभाळे मॅडम

Cyber Crime - A Challenge to the Digital Banking System

गोषवारा

आजच्या युगात सगळेच व्यवहार हे ऑनलाईन झाले आहेत. त्यासाठी संगणक व सोशल मिडीयाशिवाय पर्याय नाही. हे आपल्या सगळ्यांनाच माहिती आहे. घरातील प्रत्येक काम ते बाहेरच्या प्रत्येक गोष्टी हे सगळेच आपण ऑनलाईन पद्धतीने करतो. त्याशिवाय आपल्याला पर्याय नाही. आजच्या या धक्काधक्कीच्या व्यस्त जीवनात सगळ्यांनाच ऑनलाईन ही पद्धत सोईस्कर ठरते. पण ज्यावेळी आपण जास्त ऑनलाईन सेवांचा वापर प्रमाणाच्या बाहेर करतो. त्यावेळी त्यांना सायबर गुन्हे व त्यांचे प्रमाण जास्त होते. हे गुन्हे न होण्याकरीता काळजी घ्यावी लागते. पण गुन्हेगार अजुन वेगवेगळे उपाय शोधून सायबर क्राईम करतच राहतात.

संगणक व इंटरनेटच्या प्रगतीने इलेक्ट्रॉनिक डाटा हा ट्रान्सफर केला जातो. तसेच ई-बँकींग, महत्त्वाचे ऑफीस पेपर ही संकल्पना कागदावर न लिहिता तो इ-डॉक्युमेंटच्या स्वरूपात असतो.

या सगळ्या व्यवहारांमध्ये संगणकाचे नेटवर्क इलेक्ट्रॉनिक डाटा, स्टोरेज, मेसेज पद्धत व इतर संबंधित उपकरणे याला सायबर सोसायटी म्हणतात व या सायबर सोसायटीमध्ये जे गुन्हे घडतात त्यांना सायबर गुन्हे घडतात.

सायबर गुन्हा हा सामान्य गुन्हांप्रमाणेच केला जातो पण तो गुन्हा करण्याची पद्धत मात्र वेगळी असते.

सायबर गुन्हा हा पारंपारिक गुन्हांप्रमाणेच असतो. फक्त नो सायबर स्पेस मध्ये इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीय वातावरणात केलेला असतो. म्हणून त्यास सायबर गुन्हा म्हणतात.

संगणक क्षेत्रामध्ये केले जाणारे गुन्हे यांना सायबर क्राईम म्हणतात. जेव्हा तंत्रज्ञानाच्या मदतीने चोरी व फसवणूक या प्रकारचे गुन्हे करतात. तेव्हा त्यांना सायबर गुन्हे म्हणतात. गुन्हेगार वृत्तीची माणसे अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करून गुन्हे करतात. संगणक व इंटरनेट यांच्यापासून किंवा त्यांच्याशी वापरात असणारे गुन्हे किंवा गुन्हेगार यांना सायबर क्राईम म्हणतात.

संगणकावर होणारा गुपचूप हल्ला किंवा अतोनात हानी आणि त्याचेच संरक्षण म्हणजे सायबर सिक्युरिटी होय.

संगणकावरील माहितीला जोखमीत लोटणाऱ्या अशा सॉफ्टवेअर मालवेअर म्हणतात. मालवेअर म्हणजे वाईट.

किवर्ड - सायबर सिक्युरिटीज, फसवणूक व चोरी मालवेअर

Leena Pandhara

परिचय :-

जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४६.१.१ लोक वेबवर वेगाने ऑनलाईन पद्धतीचा वापर करत आहे. मागील तीन वर्षात भारतात लक्षणीय वाढ झाली. सन २०१४ मध्ये भारतातील लोकसंख्येपैकी १.१ त्यात २७.१, सन २०१५ व २०१६ मध्ये ३४.८.१ आहे (१ जुलै २०१६)

बँकींग, ई-कॉमर्स, शिक्षण, कमरणूक आणि बरेच काही आता स्मार्टफोनची लाट आली व इंटरनेट पद्धत ही अफाटपणे प्रेरक केली गेली.

त्यामुळे सायबर क्राईम हा एक गुन्हा आहे. ज्यामध्ये संगणक व नेटवर्कचा समावेश आहे. सायबर गुन्हेगारी ही जास्तीत जास्त देशाच्या आर्थिक वाढीसाठी एक गंभीर समस्या आहे.

वित्तीय संस्थांमध्ये याची उदाहरणे पाहिली जात आहे. सायबर गुन्हेगारीच्या घटनांमध्ये क्रेडीट कार्ड फसवणूक स्पॉन्सिंग, स्फुमिंग, ई-मनी हे मयादीत नाही. लॅन्ड्रिंग, एटीएम, फसवणूक, विशिंग, ओळखचोरी व सेवेचा नकार.

सर्वात जास्त असलेल्या बँका भाग डिजीटल फिल्टिंगसच्या फोकसवर वेगवेगळ्या मालवेयर हल्ल्यांचा प्रकारांचे दुष्परिणाम अनुभवतात वेब आधिरित फिशिंग, किस्ट्रोक लॅमिंग्स मालवेअर, घाऊक फसवणूक आणि इ.

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhure

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

बँक क्षेत्रातील सायबर गुन्हे :-

१.१ सायबर गुन्हे सामान्यतः दोन प्रकारात विभागले जातात.

१) नेटवर्क किंवा डिव्हाईस लक्षित करणारे गुन्हे	२) गुन्हेगारी कार्यात भाग घेण्यासाठी डिव्हाईस वापरून गुन्हे करणे
१. व्हायरस २. मालवेयर ३. डॉस अटॉक	१. फिशिंग व ई-मेल २. सायबर स्टॉकिंग ३. ओळख चोरी

१.२ सायबर क्राईमच्या श्रेणी :-

सायबर क्राईम मध्ये तीन मुख्य श्रेणी आहेत. ज्यामध्ये वैयक्तिक मालमत्ता, सरकार प्रकारानुसार वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती आणि अडचणीचे भिन्न स्तर आहेत.

१) प्रॉपर्टी :-

एखाद्या गुन्हेगाराची अवैधपणे एखाद्या व्यक्तीची बँक किंवा क्रेडीट कार्ड तपशील असणाऱ्या वास्तविकतेचे उदाहरण आहे.

२) वैयक्तिक :-

सायबर क्राईमच्या या प्रकारात एखाद्या व्यक्ती बेकायदेशीर माहिती ऑनलाईन वितरीत करते. यात सायबर स्टॉकिंग, पोनौग्राफी, वितरण व तस्करी समाविष्ट होते.

३) सरकार :-

हा सर्वात सामान्य सायबर गुन्हा आहे. सरकार विरुद्ध गुन्हा सायबर दहशतवाद म्हणून ओळखला जातो. सरकारी सायबर क्राईममध्ये सरकारी वेबसाईट्स हॅक करणे आहे. हे गुन्हेगार सहजा दहशतवादी इतर राष्ट्रांचे शत्रू सरकार असतात.

१.३ बँकींग क्षेत्रांशी संबंधित गुन्हे :-

बँका हे हॅकर्सचे सर्वात आवडते स्थान आहे. नेटवर्क हे माध्यम स्रोत साधन लक्ष किंवा चुकीचे स्थान आहे. वेबसाईट हॅक करणे किंवा एखादे प्रोग्राम लिहिले जाते. संगणकावर व्हायरस पसरवून पैसे मिळणार नाहीत. बँकेच्या वेबसाईट हॅक करून किंवा क्रेडीट कार्ड पिन चोरणे, स्वतःच बँका आणि त्यांचा ग्राहकांसाठी चोरणे धोकादायक आहेत.

- १) **हॅकिंग :-** इंडरनेटचा वापर करुन आवश्यक माहिती हॅक करणे. हॅक्स - मोबाईल नेटवर्क हॅक, उदा. कधी वेबसाईट किंवा संगणक प्रणाली हॅक, अनावश्यकमाहिती चोरणे, खराब करणे.
- २) **क्रॉकींग :-** आपल्या संगणाकाची वैयक्तीक माहिती किंवा फाईल्स चोरणे.
- ३) **काडींग :-** दुसऱ्या एटीएम कार्डचा वापर करुन ते काढून टाकणे किंवा नष्ट करणे
- ४) **क्रॉस साईट स्क्रिटींग :-** हा संगणक सुरक्षा असुरक्षाचा प्रकार आहे.
- ५) **डीएनएस स्पूर्फिंग :-** हा संगणक हल्ल्याचा प्रकार आहे. ज्यामध्ये वापरकर्त्यास बनायट वेबसाईट डिक्सवर नेव्हीगेट करण्यास भाग पाडले.
- ६) **संगणक जंत :-** हा संगणक अळी एक दुर्भावनापूर्व सॉफ्टवेअर प्रोग्राम आहे. तो वापरकर्त्याच्या संगणकावर न लोडकेलेला असतो.
- ७) **सेवेचा नकार :-** डेनिअर ऑफ सर्व्हीस हा कायदेशीर वापरकर्त्यांना ऑनलाईन सेवांपासून वंचित ठेवण्याचे लक्ष आहे.
- ८) **मेमरी करप्शन :-** मेमरी भ्रष्टाचार संगणकीय सिस्टीम मध्ये उद्भवणारी असुरक्षा होय.

* **बँकींग सायबर गुन्हेगारीची कारणे :-**

१. समाज माध्यम त्यात बनावट अकाऊंटच्या माध्यमातून इतरांचे वैयक्तिक माहिती घेता येते. त्यामुळे माहिती व फोटो देतांना विचार करावा.
२. क्रेडीट कार्डचा पिन क्रमांक समाज माध्यम साईट किंवा ई-मेलचे पासवर्ड याचा वापर करुन माहिती चोरी करुन गैरवापर करतात.
३. सार्वजनिक ठिकाणी किंवा कॉमन कॉम्प्युटरवरुन ई-मेल किंवा अन्य स्थळांना भेट दिल्यावर -
४. नको ते अॅप इन्स्टॉल केल्यावर व त्यानंतर ते अलाऊ हा ऑप्शन अहॉन केल्यानंतर फोन हॅक होवू शकतो.
५. मालवेअर अॅटॅकसाठी सर्वात घातक प्लॅटफॉर्म समाज माध्यम आहे.

[Signature]
IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

६. पासवर्ड हा सहजन ओळखता येईल. सा ठेवल्यास उदा.जन्मतारीख, नाव, गाडीचा नंबर इ.
७. आपल्या बँक खात्यासंदर्भात कोणतीही माहिती डिव्हाईस मध्ये स्टोअर केल्यास,
८. मोबाईल बँकींगचा वापर करतांना स्क्रीन अनलॉकचा ऑप्शन न वापरल्यास,
९. चॅट करतांना वैयक्तिक किंवा महत्त्वाची माहिती टाईपकेल्यास वेब कॅमेरा चालू असल्यास,

*** सायबर गुन्हेगारीत आव्हाने :-**

भारतातील डिजिटल पेमेंट्स प्लॅटफॉर्मची घसघशीत वाढ आणि कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने येण्याकडे लक्ष आहे. बँकांसमोरील असलेल्या काही मोठ्या आव्हानांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

१) व्यवहार फसवणूक :-

फसवणूक शोधण्याचे तंत्रज्ञान जोखमीची योग्य विचार करून त्या जागी असाव्यात.

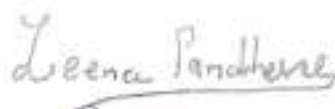
२. ग्राहक डेटा :-

सुरक्षित करण्याचा डेटा गोपनीयतेचे उल्लंघन करू शकणारे अनेक मार्ग बँकींग क्षेत्रात जसे की, चोरी किंवा तोटा कार्ड डेटा - तृतीय पक्षासह अघनिकृतपणे डेटा सामाईक करणे तोटा अयोग्य सुरक्षिततेमुळे ग्राहकांच्या वैयक्तिक डेटाचा उपाय.

३. तृतीय पक्षाची जोखीम :-

बँकांना योग्य ते व्यायात करण्याची आवश्यकता आहे. त्यानुसार पेमेंट्स कार्ड उद्योग डेटा सुरक्षा मानक तिसरा पक्षांना संबंधित कोणत्याही गंभीर समस्यांचा अहवाल देणे आवश्यक आहे.

IQAC Coordinator
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

* **बैंकिंग क्षेत्रावर सायबर गुन्हेगारीचा परिणाम :-**

देशात सायबर क्राईम मध्ये वेगाने वाढ होत आहे. त्यात सर्वात जास्त गुन्हे महाराष्ट्रात झाले आहेत.

महाराष्ट्रानंतर उत्तरप्रदेश व कर्नाटक या राज्यांचा क्रमांक असून त्यात ते १८ ते ३० या वयोगटातील तरुणांचा समावेश असतो.

देशाच्या गुन्हेगारीचा लेखाजोखा मांडणारा **नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्सचा** ब्युरोचा सन २०१४ साली अहवाल प्रसिध्द झाला. देशात २०१३ मध्ये ५६९६ सायबर गुन्हे आहेत. सन २०१४ मध्ये ९५५२ सायबर गुन्हे आहेत, तर सन २०१५ मध्ये १८७९ सायबर गुन्हे दाखल झाले.

राज्यात सन २०१४ सालच्या तुलनेत २०१५ या वर्षात सायबर गुन्ह्यात वाढ झाली

जुलै २०१७ साली ३४.८%

जुलै २०१६ साली ४६%

जुलै २०१५ साली २७%

जुलै २०१४ साली १८%

जुलै २०१५ साली ५१.१% (498 Case & 75 Solve April end) बँकींग प्रणाली मध्ये १६,४६८ सायबर प्रकरणे नोंद झाली.

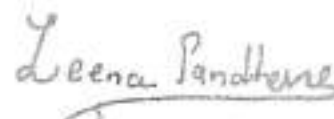
नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोने २२ ऑक्टोबर रोजी जाहिर केलेल्या आकडेवारीनुसार

कलम ४६५, ४६८, ४७१ / आय.पी.एस.अंतर्गत एटीएम, ऑनलाईन बँकींग, वन टाईम पासवर्ड (ओ.टी.पी) संबंधित फसवणूक.

एटीएम	ऑनलाईन बँकींग फसवणूक	ओ.टी.पी.फसवणूक
महाराष्ट्र ५९८	महाराष्ट्र ३४५	मध्यप्रदेश १२२
बिहार ३२४	ओडिशा ११६	आंध्रप्रदेश ६२
ओडिशा १६८	तेलंगना १११	तेलंगणा ६१
उत्तरप्रदेश १२०	उत्तरप्रदेश ६९	उत्तरप्रदेश १८
तेलंगणा ५६	गुजरात ४२	राजस्थान १६
एकूण भारत १५४३	एकूण भारत ८०४	एकूण भारत ३३४

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

Leena Panathere

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

केंद्र सरकारने नॅशनल इन्फार्मॅटिक्स सेंटर - कॉम्प्युटर इमर्जन्सी रिस्पॉन्स टिमची स्थापना केली आणि गृह मंत्रालयाने देशात सायबर क्राईमचा मुकाबला करण्यासाठी भारतात सायबर गुन्हे समन्वय केंद्र (१४ सी) स्थापन केले होते.

* केस स्टडी :-

१) बँक एनएसपी प्रकरण :-

सायबर क्राईमच्या प्रकारांपैकी एक म्हणजे बँक एनएसपी प्रकरण आहे. की जेथे बँकेच्या व्यवस्थापकीय प्रशिक्षणार्थीने लग्न केले होते. कंपनीच्या संगणकाचा वापर करून या जोडप्याने बऱ्याच ईमेलची देवाण-घेवाण केली. थोड्या वेळाने दोघांचे ब्रेकअप झाले आणि मुलीने इंडियन बँक सोसिएशन सारख्या फसव्या ईमेल आयडी तयार केल्या आणि मुलाच्या परदेशी ग्राहकांना ईमेल पाठविले. हे करण्यासाठी तिने बँकेच्या संगणकाचा वापर केला. मुलाच्या कंपनीने मोठ्या संख्येने ग्राहक गमावले आणि बँकेला कोर्टात नेले.

२) ज्यादा परताव्याचा फंडा, २४ लाखांना गंडा :-

विमा पॉलीसीवर कर्ज मंजूर करून देतो या आमिषाच्या जाळ्यात अडकवून जेलरोडच्या एका सेवानिवृत्त कामगारांना दिल्ली येथील ठगांनी तब्बल २४ लाख ३५ हजार रुपयाचा गंडा घातल्याचा प्रकार झाला.

या प्रकरणात आर्थिक फसवणूक झालेल्या सेवानिवृत्त ज्येष्ठ नागरिकाचे नाव दत्तात्रय महाले (वय ६५ वर्षे) आहे. हा फसवणूकीचा प्रकार सन २०१५ ते मार्च २०१९ चा कालावधीतील आहे. मायको कंपनीत सन २०१४ मध्ये सेवानिवृत्त झाल्यावर दत्तात्रय महाले यांना २१ लाख रुपये मिळाले होते. यावेळे दिल्लीतील प्रतापनगर येथुन एमएससी इन्शुरन्स ब्रोकर प्रा.लि., या कंपनीतून महाले यांच्याशी फोनद्वारे संपर्क साधून संबंधित कंपनीतील व्यक्तीने रिलायन्स ७ वर्षे कालावधीची विमा पॉलिसी घेण्याबाबत विचारणा केली. एच.डी.एफ.सी. बँकेतील खात्यावरून महाले यांनी या विमा पॉलिसीचा ९९८८७ रुपयांचा पहिला हप्ता भरला. त्यानंतर नोव्हेंबर मध्ये दिल्लीतूनच राजू अगरवाल नावाच्या

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jyoti Road, Nashik Road-422101

व्यक्तीने विमा पॉलीसी मिळाली का अशी विचारणा केली. या पॉलीसीवर २० लाख रुपयांचे कर्ज अवघ्या ८% व्याजदराने देण्याचे आमिष दाखविले. त्यांना पैशांची गरज होती त्यांनी होकार दिला व कंपनीच्या सांगण्यावरून खात्यात पुन्हा ३५ हजार भरले व त्या मोबदल्यात ७५ लाख ७० हजार रुपये दिले, व्याजाचे आमिष दाखवले. मार्च २०१९ पर्यंत महाले यांच्याकडून तब्बल २४ लाख ३५ हजार रुपये रक्कम या ठांनी उकळली. त्यावर महाले यांनी पाठपुरावा केल्यास तुमचा ५३ लाख १३ हजार रुपयांचा डी.डी.तयार असून त्यासाठी तुम्हाला ५३ हजार रुपये भरावे लागतील. असे या कंपनीकडून सांगण्यात आले. तसा मेसेज महाले यांच्या मुलाच्या ई-मेल अकाउंटवर संजयकुमार अन्बास्ता या व्यक्तीने एक्सीक्युटिव्ह कौन्सील ऑफ इन्शुरन्स कंपनी, हैद्राबाद या कंपनीच्या लेटरहेडचा वापर करून पाठवला. या कंपनीची शहानिशा केल्यावर ती कंपनी खोटी आहे हे समजते.

२) खातेदारांचा टेडा लीक :-

युनियन बँकेच्या सुमारे ७० खातेदारांची फसवणूक -

बँकांमधील एकामागून एक घोटाळे समोर येत असतानाच युनियन बँकेच्या सांताक्रुझ येथील शाखेतील ग्राहकाचा डेटा लिक झाल्याचा प्रकार उघडकीस आला. त्या आधारे भामट्यांनी जवळपास १५ ते २० लाख रुपये वेगवेगळ्या ठिकाणाहून काढल्याचे समोर आले आहे.

८ आणि ९ डिसेंबर रोजी खात्यातून परस्पर पैसे काढल्याची तक्रारी येवून गेल्या.

एकाच वेळी इतक्या खातेदारांचे पैसे गेले आणि ते देखील एका शाखेतील खातेदारांचे असल्याचे सर्व्हरच्या माध्यमातून डेटा चोरण्यात आलेल्या प्राथमिक अंदाज आहे.

बनावट कार्डने हेराफेरी

चोरण्यात आलेल्या डेटावरून बनावट एटीएम कार्ड तयार करून वेगवेगळ्या ठिकाणाहून पैसे काढण्यात आले आहेत. एटीएम सेंटर मधील सिसीटीव्ही फुटेज मिळण्यात येत असून शोध सुरु आहे.

खातेदारांमध्ये घबराट

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

एकाच बँकेतील आणि एकाच शाखेतील सुमारे ५० खात्यांमधून पैसे काढण्यात आल्याने खातेदारांमध्ये प्रचंड घबराट झाली. ज्यांच्या खात्यातून पैसे गेले अशा ग्राहकांना बँकेने डिस्प्युट फॉर्म दिले आहे.

* सायबर गुन्हे रोखण्यासाठी उपाय :-

- १) सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या बँक खात्यासंदर्भातील कोणतीही माहिती मोबाईल डिव्हाईसमध्ये स्टोअर करू नका जसे खाते क्रमांक, डेबीट आणि क्रेडीट कार्ड पीन आपल्या फोन मध्ये स्टोअर करू नका.
- २) समाज माध्यमच वापर करतांना सावधान समाज माध्यमाचा वापर करतांनाही विशेष काळजी घेण्याची गरज आहे. मालवेअर अँटॅकसाठी सर्वात घातक प्लॅटफॉर्म समाज माध्यम आहे. समाज माध्यमामध्ये बरेच युजर अशा काही माहिती शेअर करतात त्यामुळे मालवेअर अँटॅक होण्याची शक्यता आहे.
- ३) लॉन इन करतांना रिमेम्बर पासवर्ड हे ऑप्शन अनचेक करा.
- ४) सार्वजनिक ठिकाणी किंवा कॉमन कॉम्प्युटर वरून तुमचे ई-मेल किंवा अन्य संकेत स्थळांना भेट दिल्यानंतर ब्राऊझिंग हिस्ट्री आणि कुकीज डिजीट करण्यास विसरू नका.
- ५) विळोज इंटरनेट एक्सप्लोरर ब्राऊझर वापरत असल्यास इनप्रायव्हेट ब्राऊझिंग सारख्या सुविधेचा वापर करा.
- ६) चॅट करतांना कुठलीही महत्त्वाची माहिती टाईप करू नका बेव कॅमेरा काम झाल्यानंतर बंद करा किंवा झाकून ठेवा.
- ७) दोन किंवा तीन दिवसांनी कॉम्प्युटरच्या वापरामुळे जमा झालेली तात्पुरती माहिती व जुनी वेब पेजेस कायमस्वरुपी काढून टाकत चला.
- ८) दर २ ते ३ आठवड्यांनी तुमचे पासवर्ड बदला. पासवर्ड असे ठेवा की, जे सहज ओळखता कठीण जाईल. पासवर्ड मध्ये तुमचा फोन नंबर, जन्मतारीख टाळा.
- ९) कॉम्प्युटर आणि इंटरनेटचे फायदे पाहता कॉम्प्युटर न वापरणे हा पर्याय नसून आपण कॉम्प्युटर वापरतांना थोडी काळजी घेतली तर ह्या हॅकर्सवर मात करणे अजिबात अवघड नाही.

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

आक्षेपाई ई-मेल येत असल्यास,

१. तुमच्या इन बॉक्स मधून डिलीट न करता त्या ई-मेलचे एक्सेटेडेड हेडरची माहिती काढून ठेवा आणि मग ती कॉपी पोलीसांना द्या.

निष्कर्ष :-

कामाच्या निवडले त्या अभ्यासात / विषयात आम्ही गुन्हांच्या नव्या प्रकारांवर सखोल अभ्यास केला आहे. हे गुन्हेगारप्रगत इंटरनेट व संगणकाच्या मदतीने नवीन गुन्हे घडवून आणण्यासाठीचे प्रयत्न व योजना आखतात. सायबर स्पेस अंदाजे % व्यवहारांमध्ये रोख रकमेसाठी परंतु वाढत्या प्रवेशासह पैसे दिले जातात.

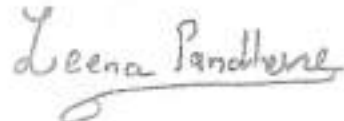
संगणक व स्मार्टफोनचा आणि इंटरनेटा वाढता प्रवेश यासाठी भारतीय डिजीटल चॅनेलवर सायबर क्राईम वाढत आहे.

आर.बी.आय.च्या बँकेच्या फसवणुकीचे वर्गीकरण कोणतीही फसवणूक, निष्काळजीपणा निधीचा गैरवापर किंवा बनावट कागदपत्रे यावरून होते.

भारतामध्ये विकासाचा टप्पा आणि अशा अत्यावश्यक युनिटच्या सुरक्षिततेचा धोका होवू शकत नाही. आम्ही या हल्ल्यांना आळा घातल्यास, सक्षम असल्यास एकेक करून लवकरच येणाऱ्या टाईम काळात हालचाल आम्हाला एकूणच विकासाच्या गती वाढविण्यास मदत करते व विकासाची, प्रगतीची पाऊले उचलली जातील.

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

"It is important to get results from experiment but the most important is the process in getting that result"

- Dr Nik Ahmad Nizam

"Research is an organized method for keeping you reasonably dissatisfied with what you have"

- Charles Kettering

"Research is always the best part. As we dug deeper into the history and mythology behind each of the hallows, we discovered more and more stories - some of them deserving of novels in themselves."

- Michael Scott

"Research is to see what everybody else has seen, and to think what nobody else has thought."

- Albert Szent-Gyorgyi

"Research is to see what everybody else has seen, and to think what nobody else has thought."

- Albert Szent-Gyorgyi

"Research is a Scientific Activity dedicated to discovering what makes grass green".

- Russell Baker

"No Research without action, no action without research"

- Kurt Lewin

"Research : The distance between an Idea and its Realization"

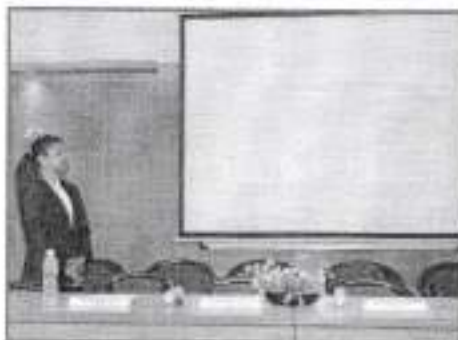
- David Sarnoff

"If necessity is the mother of invention, scientifically developed production is the mother of scientific research."

- Arthur Edwin Kennelly

"Research can be undertaken in any kind of environment, as long as you have the interest. I believe that true education means fostering the ability to be interested in something."

- Sumio Lijima

Research Culture in GCC

"Department of Research, Innovation and Consultancy (DRIC)" -
A Dedicated Research Centre

- ❖ Expert Guidance on Research Activities
- ❖ Students' participation in Research Competition
- ❖ Collaborative and Inter-disciplinary Research Activities

[Signature]
IQAC Coordinator
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

[Signature]
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, MANMAD

TAL. NANDGAON, DIST. NASHIK- 423104

Organized

Two days National Level Conference on
"Enhancement in Quality of Higher Education"
on 13th & 14th February, 2020

Sponsored by: Savitribai Phule Pune University, Pune

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Miss _____ of - _____

Dr. Tejash Beldar

Late B.D. A.S. & C. Mahila College, Nashik has participated/delivered plenary lecture/chaired session /
presented paper / poster entitled *Case study of the counselling cell as the guiding principle*
for the Quality Edu in the Two days National Level Conference on "Enhancement in Quality of Higher Education"
on 13th & 14th February, 2020, organized by Internal Quality Assurance Cell, M.G.V.'s Arts, Science & Commerce College, Manmad, Tal.

Nandgaon, Dist. Nashik. (M.S.)

IQAC Coordinator

N.S.P.'s Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

[Signature]

Prof. V.A. Adole

Convener

Co-Convener

Deena Sandhane

PRINCIPAL

N.S.P.'s Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Hill Road, Nashik Road-422101

[Signature]

Dr. P. G. Ambekar

Coordinator

Chief Organizer

Prin. Dr. B.S. Jagdale

[Signature]

Sponsored

One Day National Level Workshop on

Digital Literacy For Women Empowerment

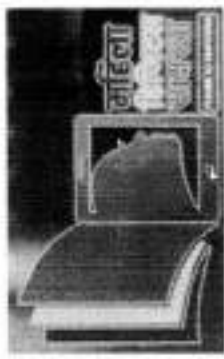
on 28 December, 2019

Organized by

Nijampur-Jaitane Shikshan Prasarak Mandal's

Adarsh College of Arts

Nijampur-Jaitane, Tal. Sakri, Dist. Dhule (MS) - 424305
NAAC Reaccredited

IQAC Coordinator
NSPI's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Certificate

Deena Pandhane
N.S.P. M.S. State
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik - 422 101

This is to certify that Mr./Mrs./Prof./Dr. Tejesh G. Beldar
of L.B.R.S. Arts & Com. Mahila Mahavidyalaya, Nashik has participated/Trainer/Chaired a session &
/as a Resource Person/ Presented a paper in One Day National Level Workshop on **Digital Literacy for Women**

Empowerment sponsored by Maharashtra State Commission for Women, Mumbai and organized by Nijampur-Jaitane
Shikshan Prasarak Mandal's Adarsh College of Arts Nijampur-Jaitane, Tal-Sakri, Dist-Dhule (MS) held on 28 December, 2019
* *Need of Consortia for Women Empowerment in the Digital Era* *

[Signature]
Prof. Alish S. Meshram
Organizing Secretary

[Signature]
Dr. Prayanka P. Sulakhe
Coordinator

[Signature]
Dr. Kantilal D. Sonawane
Joint Organizing Secretary

[Signature]
Dr. Ashok P. Khairnar
Principal and Convener

Self Financing
Departments

of

Bhandup Educational
Society's V. K. Krishna
Menon College,
Bhandup-East, Mumbai-42
as an IQAC initiative
in collaboration with
Satyam Institute
of Tax Accountant

Organized

National Webinar

On " IMPORTANCE OF
CONCENTRATION IN
E-LEARNING"

Saturday, 30 May 2020

V. K. KRISHNA MENON COLLEGE OF COMMERCE & HUMANITIES
SHRIJEE VIDYARATHI BERE COLLEGE OF SCIENCE

SATYAM

INSTITUTE OF TAX ACCOUNTANT

E-Certificate

This is to certify that *Raju sudam Sanap* of *Late Bin*

Deshmukh arts commerce mahila Mahavidyalaya Nash

actively participated in National webinar on "IMPOR

CONCENTRATION IN E-LEARNING" held on Saturday, 30

Saloni Bhuskar

Coordinator

Dr. Saloni Bhuskar

Dr. Saloni Bhuskar
IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Prin. (Mrs.) S
PRINCIPAL

Veena Sandhane

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nashik Road-422101

K.K. Wagh Education Society's
K.K. Wagh Arts, Commerce, Science & Comp. Science
College, Chandori, Niphad, Nashik-422201
(Affiliated to S.P.P. University of Pune)

CERTIFICATE OF APPRECIATION

This is Certify that

Mr/Mrs: Raju sudam Sanap

has Successfully Participated in National Webinar on

"Higher Education Post Covid19 - Opportunities & Challenges"

**Organised by IQAC Cell & Department of Commerce-Economics
held on 11th June, 2020.**

Ashwini

Ms. A. B. Janjale
Co-ordinator, IQAC

PPA
Mr. P. P. Aher
HOD, Commerce

Dr. R. K. Dahir
Dr. R. K. Dahir
Principal

Dr. V. M. Sewlikar
Dr. V. M. Sewlikar
Co-ordinator

EDPGGC-CE000361

6/11/2020

Dr. V. M. Sewlikar
IQAC Co-ordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

Deena Pandhure
PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Manjara Charitable Trust's
Smt. Sushiladevi Deshmukh
Mahila Mahavidyalaya
 Khadgaon Road, Latur-413 512 (MH)

CERTIFICATE

This is presented to

Raju Sudam Sanap

for the participation in the National Level E-Conference on
Digital Transformation in HEIs

Date: 10th June 2020

Certificate No. 2020//«301»

Yogesh Mahajan
 CEO, DigitalEdu

Dr. Balasaheb Bhosale
 Convener

Dr. Asha Munde
 Principal

in partnership with

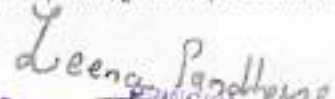
 DigitalEdu
 IT Solutions Pvt. Ltd.

... Step up your GAME
 Governance | Administration | Management | Education

www.digitaledu.net

 IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

 N.S.P.M.S. Late Bindu
 Arts & Commerce Mahila
 Mahavidyalaya,
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Dhandaimata Education Society Sanchalit
Arts and Science College, Amalner

NAAC Accredited with B Grade
in Association With

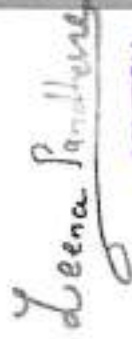

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Workshop on Research Methodology

This is to certify that Raju sudam Sanap of Late Bindu ramarao Deshmukh arts commerce mahila Mahavidyalaya Nashik road has participated in "Two Days Online Workshop for Research Students in Humanities" organized by IQAC Cell of D. M.E. S. Arts and Science College, Amalner in association with K. B. C. N. M. U. Jalgaon on 02 and 03 June 2020. This certificate is issued in appreciation of his / her active participation in the Workshop.

IQAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramarao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101 IQAC Coordinator

Principal

Dr. Pramod M. Pawar
Principal / A. Dean, Humanities K.B.C.N.M.U.

Principal
N.S.P.M's Late Bindu Ramarao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik Road-422101

MARATHA VIDYA PRASARAK SAMAJ'S

ARTS & COMMERCE COLLEGE

VADNER BHAIRAV, TAL.CHANDWAD, Dist.NASHIK (M.S.)

CertificateNo-FDPP131

Affiliated to

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY, PUNE

Certificate

This is to certify that Mr./Mrs. *Raju sudam Sanap, Asst. Professor of Late Bindu ramrao*

Deshmukh arts commerce mahila Mahavidyalaya Nashik road has actively participated in Online

Faculty Development Program (Webinar) on "IMPACT OF COVID-19 ON EDUCATION, POLITICS & ECONOMY" held on 12,

13 & 14 May 2020.

Dr.D.D.Gavhane

Dr.D.D.Gavhane
IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Nashik Road-422001

Deena Sandhane

A.L.Bhagal

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Prof. A.L.Bhagal Jail Road, Nashik Ms-422001

Principal

3.3.7

ASHOKA

National Level Conference

On

"Recent Trends & Innovative Practices in Higher Education"

Organized by

Ashoka Education Foundation's

ASHOKA INTERNATIONAL CENTRE FOR EDUCATIONAL STUDIES AND RESEARCH, NASHIK.

NAAC ACCREDITED WITH GRADE 'B' | ISO 9001 : 2015 Certified

Under

Internal Quality Assurance Cell

14th & 15th December 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms. Jivan B. Solunke

of L.B.R.D e Arts & Commerce e Mahila Mahavidhyalaya Nashik. has attended

National Level Conference as a Resource Person / Member of Panel Discussion / Participant / Delegate.

He / She presented the paper on the topic E Learning & access to knowledge, e Sources in Higher Education.

We wish him / her all the best for his / her future endeavor.

IQAC Coordinator

SPM's Lab. Bldg. Namrao Deshpande
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Nashik Road-422 101 PR Sonar

Dr. Prati Sonar

Convener

SMI

Dr. W.N. Bhende

Administrator, AEF

Rukar

Dr. Santosh Rukari

Director of Conference

Deena Sandhu
PRINCIPAL
N.S.M.'s Late Bindu Bhatnagar
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road

Dr. D.M. Gujarathi

Director, AEF, HE

3-3-7

RAMANAND ARYA D.A.V. COLLEGE

Dattar colony, Station Road, Bhandup (E), Mumbai - 400 042

(NAAC 'A' Grade with CGPA 3.18)

Best College Award by the University of Mumbai

& University of Mumbai

A Seven Day National Online Workshop

(4th May to 10th May, 2020)

Certificate

This certificate is awarded to Dr./Mr./Mrs./Ms. Amrapali Suresh Jadhav
of Gokhale Education Society's, RMC Arts, JDB Commerce & NSC Science College for participating and successfully
completing the course contained in the Online Seven Day National Workshop on 'Research Methods and
Techniques' organised by Ramanand Arya D.A.V. College in association with the University of Mumbai
as per the regulations of minimum standards course work required for M.Phil./Ph.D. Programmes.

Chairperson
Prof. Dr. Anil M. Bhambhani
Research Centre & Management
University of Mumbai

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Savitribai Phule Pune University Pune, Board of Studies
Workshop on
Elements of Company Law
 (For SYBCom, Choice Based Credit System Revised Syllabus, 2019
 Pattern)

Certificate of Appreciation

This is to certify that **Amrapali Suresh Jadhav**

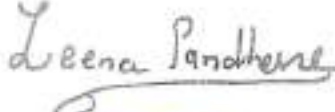
has participated in workshop on the
 Choice Based Credit System Revised Syllabus, 2019
 Law under the Faculty of Commerce and Management
 held on 29th June, 2020. Your active participation is appreciated.

Prof. Dr. Arun Gaikwad
 Chairman, BOS, Business Law Board,
 Savitribai Phule Pune University, Pune

Prof. Dr. Parag Kalkar
 Dean, Commerce and Management Faculty,
 Savitribai Phule Pune University, Pune

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

Leena Pandhore

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

Nijampur Jaitane Shikshan Prasarak Mandal's
Adarsh College of Arts

Nijampur-Jaitane-424305,Tal-Sakeri,Dist-Dhule (MS)
 NAAC Accredited 2nd Cycle

Department of Internal Quality Assessment (IQAE) and External Quality Assurance (EQAE)
 Organized Online One Day National Level Webinar on Intellectual Property Rights

Intellectual Property Rights and E-Content: Issues and Challenges

E-Certificate for Participation

This is to certify that Mr./Mrs./Prof./Dr. Annapali Suresh Jadhav of LHRD Arts and Commerce, Mahila Mahavidyalaya Nashik Road has participated /chaired a Session / as a Resource Person in Online One Day National Level Webinar on Intellectual Property Rights and E-Content: Issues and Challenges held on 21 August, 2020.

 Prof. Atish S. Meshram
 Convener

 Prof. S. S. Patil
 Principal & In-charge

IQAE Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

SNDT Women's University, Mumbai

Department of Educational Technology

Certificate

This is to certify that

Amrapali Suresh Jadhav

from

LBRD Arts and Commerce Mahila

Mahavidyalaya, Nashik

successfully completed the

National Online Workshop

on

Blended Learning

on

June 13, 2020

The workshop involved total nine hours of work including sessions and activities thereafter.

Amrapali Suresh Jadhav

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Madhavi Dharankar

Dr Madhavi Dharankar
National Online Workshop Convener
Associate Professor and Head,
Department of Educational Technology

G276-665

नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड

सूचना

विद्यार्थिनी / प्राध्यापक / शिक्षकेतर कर्मचारी

दिनांक 08/4/2024.

खालील प्राध्यापकांनी AQAR 2019-20 साठी Criteria-III
Research, Innovation आणि Extension ची माहिती सोबत
दिलेल्या format मध्ये अर्कन सोबत लागू पत्र document,
Research papers, seminar attended xerox, Reports English
मध्ये दि 9/4/2024 पर्यंत दु 4.00 वाजे पर्यंत घावी कारण
Criteria coordinator हि माहिती IQAC coordinator कडे

Sr. No	Name	Signature	Class	Sr. No	Name	Signature	Class
✓01	Dr. Leena Pandhare			✓17	Smt. Amrapali Jadhav		
✓02	Dr. Mrs. Holkar D.K			✓18	Mrs. Ashwini Abhale		
✓03	Dr. Limbare S.J			✓19	Dr. Avinash Bhavsar		
✓04	Dr. Pawar L.D			✓20	Prof. Kamlakar Kapse		
✓05	Mr. Patil Y.S			✓21	Prof. Kavita Khare		
06	Dr. Mrs. Barve M.P			22	Prof. Kothawade		
✓07	Dr. Mr. Wakle G.E			23	Mr. Kirtane S.N		
✓08	Dr. Mrs. Kushare K.D			24	Ms. Thombare R.M		
09	Mr. Nirbhavane V.K			25	Mr. Chavan B.Y		
✓10	Ms. Malve S.O			26	Miss. Jadhav S.A		
✓11	Mr. Gosavi C.S			27	Mr. Shinde S.P		
✓12	Mr. Narvate B.K			28	Dr. Ghute B.H		
✓13	Mr. Warkari P.V			29	Mr. Deshpande Y.S		
✓14	Dr. Solunke J.B			30	Mr. Shelke B.B		
✓15	Dr. Beldar T.D			31	Mr. Kakviture S.S		
✓16	Mr. Sanap R.S			32	Mrs. Madhuri Rojekar		

दिनांक 9/4/2024 ला घावीची आहे. कृपया सहकार्य करावे
हे नम्र विनंती (Coordinator)

University of Mumbai

University of Mumbai

Avishkar
2019-20

14th Maharashtra State
Inter-University Research Convention

January 28-31, 2020

Certificate of Participation

This is to certify that **Dr. Kushare Karuna** of **Savitribai Phule Pune University, Pune** has guided a research project titled **Development of Aptitude test for the prospective borrower** which was presented by her student **Ms. Shrimali Shradha Vijay** in **Commerce, Management and Law** category and **PPG** level at the 14th Maharashtra State Inter-University Avishkar Research Convention: 2019-20 organized by University of Mumbai on January 28-31, 2020.

Kalina, Mumbai

January 31, 2020

Prof. Suhas Pednekar
Vice-Chancellor,
University of Mumbai

Dr. Ajay Deshmukh
Registrar,
University of Mumbai

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Prof. Ravindra Kulkarni
Pro Vice-Chancellor,
University of Mumbai

Dr. Sunil Patil
Director,
Department of Students' Development,
University of Mumbai and
Organizing Secretary

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

IQAC CLUSTER INDIA

WhiteCode

ORGANIZING PARTNER

CERTIFICATE

OF COMPLETION

THIS IS TO ACKNOWLEDGE THAT

Prakash Warkari

Certificate ID: WI1510

www.iqacclusterindia.com
www.whitecode.co.in

From: Nspm's Late Bindu Ramrao Deshmukh Rts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road

has successfully completed National Webinar entitled, "Assessment and Accreditation Approach for affiliated colleges" conducted from 14th April to 17th April 2020 of extra-curricular hours duration.

Mr. Poojash Patil

Mr. Bharat Kangude

Mr. Amit Patil

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Rts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,
विद्यार्थी विकास मंडळ

महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम २०१६

विद्यार्थी परिषद निवडणूक कार्यशाळा

प्राचार्य व संचालक, संलग्नित महाविद्यालये व परिसंस्था (अहमदनगर व नाशिक जिल्हा)

शनिवार, दि. १३ जुलै २०१९, स्थळ : पर्यावरणशास्त्र सभागृह

सहभाग प्रमाणपत्र

प्रा./डॉ. विनोद काळू निरभवणे

कें. वि. आर. डी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, ना.रोड

यांनी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, विद्यार्थी विकास मंडळ विभाग आयोजित

'विद्यार्थी परिषद निवडणूक कार्यशाळेत' सहभाग घेतल्याबद्दल सद्दर सहभाग प्रमाणपत्र

प्रदान करण्यात येत आहे.

Deena Sandhane
PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

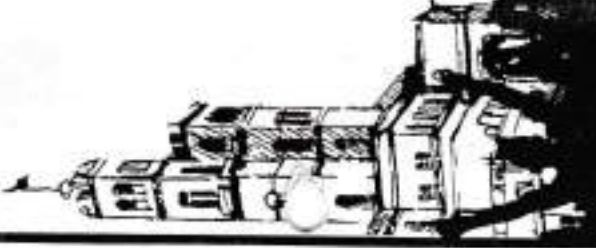
IQAC Coordinator

[Signature]

IQAC Coordinator
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

[Signature]

डॉ. प्रभाकर देसाई
संचालक,
विद्यार्थी विकास मंडळ

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
समाजशास्त्र विभाग
गणेशखिंड, पुणे - ४११००७
दूरध्वनी : (०२०) २५६०१३०५/२५६०१३०६
फॅक्स : (०२०) २५६९०३८९
संदर्भ क्र. : समाजशास्त्र

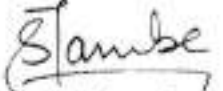
SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY
Department of Sociology
Ganeshkhind, Pune-411007
Telephone : (020) 25601305 / 25601306
Fax : (020) 25690389
E-mail : offsocio@unipune.ac.in
Ref. No.: Sociology/

3.3.7

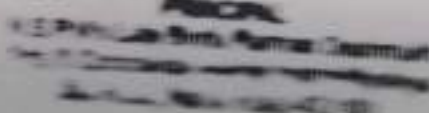
10th August 2019

Certificate

The Board of Studies in Sociology had organized a **workshop of F.Y.B.A. New Syllabus** on 10th August 2019 from 9.30 a.m. to 5.30 p.m. in the Department of Sociology, S. P. Pune University, Pune. This is to certify that Ms/Mrs./Mr./Dr. VINOD NIRBHAVANE has attended this workshop.

(Shrutu Tambe)
Chair
BOS in Sociology

3.3.7

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
विद्यार्थी विकास मंडळ
विद्यार्थी कल्याण अधिकारी
वार्षिक नियोजन सभा २०१९-२०
उपस्थितीपत्र

~~विनोद काडू निरभवणे~~

~~कु.बि.आर.डी महिला महाविद्यालय नाशिकरोड~~

यांनी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, विद्यार्थी विकास मंडळ,
आयोजित दि. २८ ऑगस्ट २०१९ रोजी, संत ज्ञानेश्वर सभागृह,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे याठिकाणी 'विद्यार्थी कल्याण
अधिकारी वार्षिक नियोजन सभेत' उपस्थित राहिल्याबद्दल सदर
उपस्थितीपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bhabu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

प्रो. (डॉ.) सदानंद भोमले
संचालक (अतिरिक्त कार्यभार)
विद्यार्थी विकास मंडळ

PRINCIPAL
* 6 P.M's Late Bhabu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

3.3.7
ASHOKA

National Level Conference

On

"Recent Trends & Innovative Practices in Higher Education"

Organized by

Ashoka Education Foundation's

ASHOKA INTERNATIONAL CENTRE FOR EDUCATIONAL STUDIES AND RESEARCH, NASHIK.

NAAC ACCREDITED WITH GRADE 'B' | ISO 9001 : 2015 Certified

Under

Internal Quality Assurance Cell

14th & 15th December 2019

CERTIFICATE

[Signature]
IQAC Coordinator

NSP's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms. Vinod Kaly Nirbhavane

of _____

has attended

National Level Conference as a Resource Person / Member of Panel Discussion / Participant / Delegate.

He / She presented the paper on the topic Challenges of E-content preparation

We wish him / her all the best for his / her future endeavor.

PR Sonar

Dr. Priti Sonar
Convener

[Signature]
Dr. Santosh Rukari
Director of Conference

[Signature]
Dr. W.N. Bhende
Administrator, AEF

[Signature]
Dr. D.M. Gajjarathi
Director, AEF, HE

[Signature]
Deena Pandhara

PRINCIPAL

NSP's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

KARMAVEER SHANTARAMBAPU KONDAJI WAVARE ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,

UTTAMNAGAR, CIDCO, NASHIK-422008. (Affiliated to S. P. Pune University, Pune)
NAAC Reaccredited "A" Grade (3rd Cycle)

National Conference ON

"Gender Sensitization: Special Reference To 'Third Gender'"
(Sponsored under Quality Improvement Programme of SPPU, Pune)
17th & 18th January, 2020

Certificate

This is to certify that Prof. /Dr. /Mr./Ms. Yinod Kalu Nibbhavant participated as Keynote Speaker/ Resource Person of Aarambh College /Chair Person/ Delegate for a Two Days National Conference organized by MVP Samaj's K.S.K.W. Arts, Science & Commerce College, CIDCO, Nashik on **17th & 18th January 2020**. He / She / Other presented a Research Paper entitled _____

M. S. Patil
Dr. Smt. M. S. Patil
Co-coordinator

P. G. Loke
Dr. Smt. P. G. Loke
Coordinator

B. N. Pawar
Dr. B. N. Pawar
IQAC Coordinator

J. D. Sonkhaskar
Dr. Smt J. D. Sonkhaskar
Principal & Convener

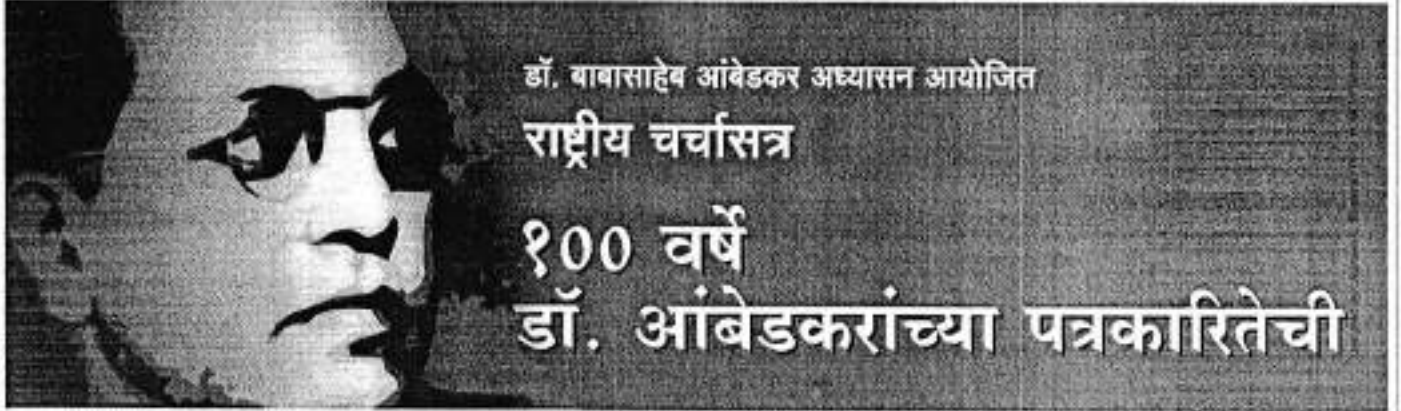
Zeena Sandhore

PRINCIPAL
NSP's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

गोवर्धन, गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक-४२२२२२

प्रमाणपत्र

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक आयोजित
'१०० वर्षे डॉ. आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची'

या एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात
शुक्रवार, दिनांक ३१ जानेवारी २०२० रोजी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक आयोजित

या एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात
शुक्रवार, दिनांक ३१ जानेवारी २०२० रोजी

[Signature]

प्रा. नागार्जुन चाडेकर
प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन

[Signature]
Vayunandan

प्रा. इ. वायुनंदन
मा. कुलगुरु

[Signature]
Leena Pandhane

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Krantiveer Vasantao Narayanrao Naik Shikshan Prasarak Mandal

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, DINDORI

Opp. Govt. ITI, Umrale Road, Dindori, Tal. Dindori, Dist. Nashik

Sponsored by Planning & Development, Savitribai Phule Pune University
State Level Seminar on

RESEARCH METHODOLOGY IN HUMANITIES

- Organized By -

Department of Geography & Political Science

Certificate

This is to Certify That

Prof./Dr./Mr./Ms. Nirbhavane Vinod participated in the State Level
of BMD Mahila College, Tailroad, Nashik Seminar on Research Methodology in Humanities organized in association with Savitribai Phule Pune University on
11th and 12th February 2020. He/she Presented a Research paper entitled

His/Her active participation is highly appreciated.

IQAC Coordinator

NSP&I's Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Dr. Pralhad D. Dudhane
Organizing Secretary

Prof. Rajendra K. Doifode
Co-ordinator

Dr. Suhil Ugale
Vice Principal

Dr. Sanjay M. Sanap
Principal

Deena Sandhane

PRINCIPAL

NSP&I's Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Savitribai Phule Pune University, Pune
And

Mahatma Gandhi Vidyamandir's,
Loknete Vyankatrao Hiray Arts, Science & Commerce College
Panchavati, Nashik - 422001

[Reaccredited with 'A' Grade by NAAC & 'Best College Award' by SPPU, Pune]

Certificate

This is to certify that Prof./Dr. Jivan Solanke of

LBRD Arts & Comm. mahila mahavidyalaya actively participated in workshop on
Nashi Road.

"Restructuring and Modification of the Syllabi of Economics" at Under Graduate and Post Graduate Level held on 25th April, 2019 organized by Department of Economics, under the Quality Improvement Programme of Savitribai Phule Pune University, Pune.

Dr. N. N. Gadhe

Dr. N. N. Gadhe
Coordinator

Dr. Asha S. Patil

Dr. Asha S. Patil
Head, Dept. of Economics

Dr. C. G. Dighavkar

Dr. C. G. Dighavkar

Dr. C. G. Dighavkar
Principal

IQAC Coordinator

N.S.P.M.'s Late. Bhausaheb Ramrao De. Mahavidyalaya
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road - 422 101

ASHOKA

National Level Conference

On

"Recent Trends & Innovative Practices in Higher Education"

Organized by

Ashoka Education Foundation's

ASHOKA INTERNATIONAL CENTRE FOR EDUCATIONAL STUDIES AND RESEARCH, NASHIK.

NAAC ACCREDITED WITH GRADE B' | ISO 9001 : 2015 Certified

Under

Internal Quality Assurance Cell
14th & 15th December 2019

CERTIFICATE

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422-101

Deena Sandhane
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road-422101

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Ms. Jivan B. Solunke

of L.B.R.D eArts & Commerce eMahila Mahavidhyalaya has attended

National Level Conference as a Resource Person / Member of Panel Discussion / Participant / Delegate.

He / She presented the paper on the topic E Learning & access to knowledge, e

sources in Higher Education.

We wish him / her all the best for his / her future endeavor.

PRSonar
Dr. Priti Sonar
Convener

Pukari
Dr. Santosh Rukari
Director of Conference

W.N. Bhende

Dr. W.N. Bhende
Administrator, AEF

Dr. D.M. Gujarathi
Dr. D.M. Gujarathi
Director, AEF, HE